

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

ХУДОЖНИК

Повісті

Художник
О. М. Заспанченко

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»

ЗМІСТ

ПОВІСТІ

Наймичка. Переклад Б. Антоненка-Давидовича	5
Варнак. Переклад Б. Антоненка-Давидовича	66
Музика. Переклад М. Шумила	96
Близнята. Переклад Л. Смілянського	156
Художник. Переклад О. Кундзіча	264
ШЕВЧЕНКО-ПОВІСТЯР. Післямова	
Є. Кирилюка	349
ПРИМІТКИ	358

Библиотека художественных
произведений для молодежи «Джерело»

Тарас Григорович Шевченко

ХУДОЖНИК

Повести

Перевод с русского

*Бориса Дмитриевича Антоненко-Давидовича,
Никиты Михеевича Шумило,
Леонида Ивановича Смилянського,
Алексея Леонардовича Кундзіча*

Киев. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)

Художник *О. М. Застанченко*

Редактор *В. Р. Лихогруд*

Художній редактор *О. М. Косла*

Технічний редактор *С. Г. Орлова*

Коректори *І. А. Бондаренко, І. К. Парфілова*

ІВ № 2055

Здано на виробництво 22.03.85. Підписано до друку 14.06.85. Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 1. Гарнітура звич. нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 19,74. Умовн. фарбовідб. 23,94. Обл.-вид. арк. 22,7+0,4 нак. Тираж 65 000 пр. Зам. 5—120. Ціна, 2 крб. 10 к. Орден «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Адреса видавництва і поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

БЛИЗНЯТА

Усій просвіщенній людськості відомо, та й добре відомо, що понеділок — день критичний чи просто важкий день і що в понеділок ні один більш-менш освічений чоловік не розпочне нічого важливого: він краще пролежить цілий день; хоч би там, як кажуть, діло само просилося до рук, а він і пальцем не ворухне. Та й справді, коли гарненько поміркувати, якщо ми заради нікчемного срібняка почнемо глумитися з священних заповітів старовини, то що ж тоді з нас буде? Вийде якийсь там француз чи, боронь боже, кучий німець, а про тип чи, так би мовити, про фізіономію національну і згадки не буде. А на мою думку, нація без своєї власної риси, що тільки їй належить і тільки її характеризує, схожа просто на кисіль, і то найменш смачний кисіль.

Та ба! Не так думають інші. От, приміром, люди нашого військового стану далеко відстали од сучасників на шляху освіти. Вони, наприклад, зовсім не вірять у понеділок і легковажно називають цей священний заповіт батьків та дідів наших бабським забобоном. Боже мій! боже, до чого ми дожили. А попросив би я оцей вусатий стан * заглянути, приміром, хоч би у «Письмовник» славнозвісного Курганова¹. Саме там сказано, що навіть стародавні халдейські маги та звідарі, а за ними й послідовники науки Зороастрової² беззастережно вірили в критичність понеділка. Так от спробуй побалакай з безпardonною воячиною. Військовий, цілком військовий чоловік, він краще загне зайвий ріжечок або візьме в жида зайву пляшку саморобного рому, так званого клоповика, аніж захоче виписати якусь мудру книжку, от хоч би, наприклад, «Ключ до таємниць природи» Еккарт-стаузена³ з прегарними малюнками славетного нашого Єгорова⁴. Та де там! І слухати не хочуть.

Я все це веду до того, терпеливий читальнику, що, зневаживши освячені багатьма й пребагатьма літами вірування предків наших, саме в понеділок рано-вранці з повітового

* Вусатий стан — військові. За часів Миколи I цивільним чиновникам вуса носити було заборонено.

міста Переяслава Полтавської губернії виступив у похід чи то гусарський, чи то уланський полк, не пам'ятаю уже до ладу; пам'ятаю тільки, що збір у сурму сурмили; тому і слід думати, що полк був кавалерійський, а коли б то був піхотний, то збір били б у барабан.

Коли входить і виходить із села або містечка полк,— це дві великі події, а особливо якщо полк, чого не приведи господи, простоїть на кватирах бодай кілька днів; тоді вихід його проводжають сльозами і дуже часто — найщирішими сльозами. Я це кажу тільки стосовно прекрасної статі. А про чоловіків та женихів не кажу й слова. Ані словечка не скажу й про вихід згаданого кавалерійського полку із згаданого міста Переяслава, хіба тільки те, що багато мирних міщанок проводжали полк, хоч погода не зовсім сприяла, бо йшов затяжний дощ чи, як назвав його покійний Гребінка⁵, східний, сиріч дрібний і тривалий. Та, незважаючи на той східний дощ, багато міщанок проводжали вусачів своїх до села N., інші — до містечка Борисполя, а решта, і то найбезкорисливіші, проводжали аж до меж київських, себто до перевозу на Дніпрі. А коли полк шасливо перевізся, то й вони, поплакавши трохи, теж перевезлися через Дніпро й розбрелися по великому місту Києву і приховали свої злочини і сором по глухих кублах усякої розпусти.

Отакі-то наслідки тривалого постою найкраще виховано го полку.

Того ж понеділка, пізно ввечері, якась молодиця верталася до міста Переяслава Київським шляхом і, не дійшовши до міста верстви з чотири, якраз проти Трибратніх могил, звернула з шляху і зникла в зеленому житі. Але удосвіта вона вийшла з жита на шлях, несучи в руках щось загорнуте в сіру свитку. Пройшовши трохи битим шляхом, вона спинилася на повороті і, подумавши трохи, кивнула значуще головою, ніби зважувалася на щось велике, і пішла швидко вузькою, порослою споришем доріжкою, що вела на хутір старого сотника Сокири.

Другого дня рано-вранці, себто у вівторок, вийшла пані Парасковія Тарасівна Сокириха погодувати власноручно усяку дробину, як ото: цесарок, гусей, курей і т. ін., а голубів трактуватиме вже сам пан сотник Никифор Федорович Сокира. Уявіть же собі її жах, коли вона, виходячи з покоїв на ганок, побачила сіру свитку, що ворушилась, наче жива. З переляку їй здалося, що свитка нібито плаче, немов дитина. Довго вона дивилася на ту сіру свитку, слухала, як

вона плаче, і сама не знала, що робити. Нарешті зважилася запросити Никифора Федоровича.

Никифор Федорович ввійшов, як то кажуть, неглиже, одначе в широких китайкових червоних штанях.

— Поглянь лиш, поглянь, мій голубе, що це у нас діється,— каже перелякана Парасковія Тарасівна.

— Що ж тут у нас діється? Я нічого не бачу,— каже Никифор Федорович.

— А свитка, хіба не бачиш?

— Бачу свитку.

— А хіба не бачиш, що вона ворушиться, як жива?

— Бачу. То й що, нехай собі ворушиться, бог з нею.

— Кам'яний чоловік. Хіба ж не треба подивитись, чого вона ворушиться, га?

— Ну, то подивися, якщо тобі хочеться.

— А тобі не хочеться?

— Ні.

— Ну, то подивися перше ти, а потім і я подивлюся.

— Добре.

І, сказавши це, підійшов він до свитки, розгорнув її обережно і — який жах! Він не міг вимовити й слова, промовисто показав пальцем на розгорнуту свитку і так стояв якусь хвилину, а опам'ятавшись від здивування, скрикнув: «Параско!» Стара кинулася до нього та й сама, здивована, спинилася перед розгорнутою свиткою, скинувши вгору руки. Трохи постоявши в цій комітрагічній позі, вона вигукнула:

— Святий великомучениче Іване Воїне, що ти з нами робиш?

І, повернувшись до Никифора Федоровича, мовила:

— От бачиш, мені не дарма снилося двоє маленьких телят. Я ж тобі казала, що неодмінно що-небудь та трапиться.

— Ну, дякуємо тобі, наш боже милосердий,— проказала вона, хрестячись та обережноенько підіймаючи разом із свиткою двох червоненьких немовляток,— нагородив-таки ти нас, господи, на старості літ.

— Неси ж їх, Парасковіє, у нашу хату, а я тим часом пошлю в город за Притулихою, нехай вона їх по-своєму в травах викупає та, може, й ще треба їм щось зробити.

— Ой, та й справді! Подивися, у них, сердешних, і пупки зеленою соломинною перев'язані.

— Ну так однеси ж їх! А я пошлю Кліма за Притулихою,— сказав не зовсім спокійно Никифор Федорович і пішов, щоб звеліти що слід.

Треба вам сказати, що ця старенька добра пара, проживши багато літ мирно й щасливо, не мала жодної дитини, як ото мовиться в казці про Бруслана Лазаревича⁶: «Замолоду на втіху, під старість на поміч, а по смерті на помин душі». Вони, бідолашні, довго й щиро молились богові і сподівалися, нарешті і сподіватись перестали. Вони вже думали, сердеги, хоч би чужу дитину викохати за свою, — та що ж маєш робити? Хоч і є вбогі сироти, так добрі люди розбирають, а їм не дають, бо вони, бачте, пани, а з панича, кажуть люди, добра не буде. Ще тієї весни їздив Никифор Федорович до містечка Березані, прочувши, що там після убогої вдови зосталося двоє сиріт, хлопчик і дівчинка. Так що ж? І тих узяв баришівський титар, удівець і бездитний, а багач темний. То й вернувся ні з чим додому Никифор Федорович. І раптом велику свою благодать послав господь на їх праведну і добродісну старість.

Радісно, несказанно радісно зустріли вони й провели вівторок. А в середу, вже надвечір, приїхав до них щирий їх друг Карло Йосипович Гарт, аптекар переяславський, і, своїм звичаєм поцілувавши Парасковію Тарасівну в руку і поздоровкавшись з Никифором Федоровичем, понюхав з черепашкової табакерки, яку був прислав йому на згадку друг його і товариш, теж аптекар в Акермані чи то в Дубосарах, Йосип Карлович Шварц. Понюхавши табаки й сідаючи на ослона перед ганком, він сказав майже по-російському:

— У нашому місті новина новину здоганяє. Сьогодні Андрія Йвановича покликали оглянути жіноче тіло, випадково знайдене в Альті коло вашого хутора, а ви, певне, нічого цього й не знаєте?— Спитавши отак, він знову одкрив черепашкову табакерку і встромив у неї дві пучки. Господарі багатозначно переглянулися між собою і мовчали. А Карло Йосипович вів далі:

— Еге, коли я був ще студентом у Дорпаті, там теж тоді була на постої кавалерія, а як вийшла з Дорпата, так теж три або й чотири жіночі трупи принесли з поліції до нас в анатомічний театр. Поліції байдуже, вона не знає, що для нашої науки зручніше чоловіче тіло, а жіноче не таке зручне: жиру багато, до м'язів і не доберешся.

— От що!— перепинила його Парасковія Тарасівна.— У мене до вас прохання, Карле Йосиповичу: чи не будете ласкаві кумувати у нас? Нам бог діточок дарував.

— Як так?— аж скрикнув здивований Карло Йосипович.

— Та отак, просто, коло ганку знайшли ми вчора двоє янголів божих.

— Дивно!— вигукнув знову Карло Йосипович і засунув руку в кишеню по табакерку.

— А я попрошу ще й Кулину Охрімівну. Вона — теж німкєня, от ви й породичаетесь.

— Ні, вона зовсім не німкєня, вона тільки з Мітави. Та це нічого. Я дуже, дуже радий такій нагоді!

Карло Йосипович, потішений такими приємними проханнями, не міг, як звичайно, провести вечір з своїми щирими приятелями, незабаром попрощався й поїхав до міста, щоб сповістити Кулину Охрімівну про майбутню подію. Попрощавшись з Карлом Йосиповичем, старі якийсь час дивились одне на одного й мовчали. Перша порушила мовчання Парасковія Тарасівна.

— Як ти думаєш, Никифоре, чи не відправити нам у ту суботу панахиду за утопленицю? Таж вона, мабуть, їхня справжня мати.

— І я так думаю, що справжня. Тільки треба було пождати до клечальної суботи, а то господь її знає, може, вона самогубця, то щоб і гріха ще не було.

— Добре, пождемо. Тепер уже недалеко зелена неділя. Еге... подивись, будь ласка, якого завтра святого. Як ми назвемо своїх дітей, адже вони обое хлопчики.

Никифор Федорович дістав київський «Канонік» * і, озброївшись окулярами, почав гортати книжку, шукаючи місяця червня. Знайшовши місяць і число, він на радіощах перехрестився і вигукнув:

— Парасковіє! Завтра святих соловецьких чудотворців Зосима і Саватія!

— А чи немає ще яких інших?

— Та нащо ж тобі ще інших? Адже це святі заступники й покровителі пасічництва.

Він ще раз перехрестився, згорнув книжку і поклав її під образи. Треба вам сказати, що Никифор Федорович був завзятий та ще й досвідчений пасічник. Тому Парасковія Тарасівна і не зважилася сказати, що імена були їй не зовсім до вподоби.

Незабаром після того старі мовчки повечеряли і, помолвившись богу, розійшлися спати — Никифор Федорович у комору, а Парасковія Тарасівна у свою світлицю, де, звісно, поклали і маленьких близнят.

Ось такою важливою для добрих старих подією був відзначений вихід кавалерійського полку з міста Переяслава.

* «Канонік» — тут церковна книга.

Щоб коротшою була ця історія, не слід було б описувати з усіма подробицями ні хутора, ніже його мирних жителів, тим паче, що історія ся дуже мало, так би мовити, мимохідь їх стосується. А справжні герої мої тільки вчора побачили світ божий. Так що ж, спитаю я вас, можна сказати цікавого про них сьогодні? Тому-то, поміркувавши гарненько, і вирішив я описати і хутір, і його мирних жителів заради того тільки, щоб терпеливий мій читальник або читальниця могли ясно бачити, чим і ким були оточені дитячі й хлоп'ячі літа моїх майбутніх героїв. Правду каже приказка: «Який з-під пелени, такий і до труни». А от ми й побачимо, в якій мірі ця приказка справедлива. Ще кажуть, що живі дитячі враження такі живущі, що вмирають тільки разом з нами, та що вихованням пічого не зробиш з парубка, коли його дитинство було оточене грубою декорацією й такими ж акторами, і що коли дитинство прожиге на лоні божественної природи, на лоні люблячої прекрасної матері і християнина батька,— то такі чудові враження непереборною стіною стануть кругом людини і захистять її на шляху життя від усіх мерзот мінливого світу.

Подивимося, в якій мірі можна вірити в сю непорушну істину.

Щоб уникнути оригінальності, якою так люблять похизуватись молоді повістярі наших днів, що возлюбили всім серцем і всіма помислами потворні французькі повісті, навперебій наслідують їх і в простоті молодого, та вже надірваного серця вірять, що вони оригінальніші за самого півбога О. Дюма⁷. Блажен, хто вірує, а я, Хома невірний, зачну старими словеси повість мою тако.

Спершу опишу старанно місце, себто пейзаж; потім опишу дійових осіб, їх домашній побут, вдачу, звички, вади і чесноти, а потім уже в міру сил візьмуся до драми, себто до самої дії. Метода, чи манера ця, не нова, зате добра манера. А добре, як то кажуть, не старіє, виключаючи гарненьку кокетку, яка, ой леле, в'яне передчасно.

Почнемо ж так. На правому березі хоч і мізерної, але славетної річки Альти стоїть хутір старого сотника Сокири, верстви за чотири від міста Переяслава, одне слово, проти того самого місця, де скажений панюлюб, окаянний Святополк, зарізав рідного праведного брата свого Гліба, і на цьому ж місці, за переказом Кониського, відбулася кривава, або Тарасова ніч⁸ 1547 року. Отож проти цього святого місця й стоїть хутір сотника Сокири, сам по собі не дуже мальовничий, бо охайність його доведена до педантизму. Затє околиці окупалися чистим Рюїсдалівським⁹ пейзажем. Береги Альти застелені зеленим очеретом, таким високим,

що самої річки й не видно, хіба що тільки проти Сокириного хутора. Буйний зелений очерет розтинають на широкому просторі купки розлогих верб та старих осокорів. На лівому березі Альти виглядає із-за зелених верб невеличка біленька церква, споруджена коштом христілюбних жителів Переяслава над отим самим кам'яним стовпом, який позначав місце убійства безневинного Гліба. За огорою церкви, аж до самого міста, стелеться рівнина, засіяна житом та пшеницею і рясно вкрита історичними могилами. І чим ближче до міста, тим могили вищі й частіші, так що міського валу здалеку зовсім не видно і здається, що все місто на могилах збудоване. А саме місто Переяслав, як і взагалі міста, здалеку ніби повите імлюю, але над містом з імли виступає біла восьмикутна башта, увінчана зеленою готичною банею з золотим верхом. Це соборний храм чудової, граціозної, напіврококо, напіввізантійської архітектури, що його спорудив славнозвісний анафема Іван Мазепа 1690 року. А друга башта, темна, дерев'яна, з плоским восьмикутним дахом, ледве вирізняється на сіренькому фоні. Це Успенська церква, ушанована 1654 року тим, що тут склав присягу на вірність московському цареві Олексієві Михайловичу гетьману Зіновій-Богдан Хмельницький з старшиною та депутатами усіх станів народу українського.

Далеко за містом сиплють високі дніпровські гори.

Геральдичний дуб роду Сокир не сягає надзвичайно високо, і посадив його в темній дворянській діброві дід Никифора Федоровича Карпо Сокира, голштінець, що вернувся з Петербурга після смерті імператора Петра III¹⁰ не голий і голодний, як інші голштінци, а з чималою торбою голландських червінців, з чином гвардійського ротмістра і з правом потомственного дворянина. Вернувшись у свій рідний Переяслав, він, на велику собі радість, безборонно одружився з дочкою тодішнього полковника переяславського, цигана Іваненка, і взяв за дружиною в придане хутір з усіма угіддями та кількома сотнями десятин орної землі і лук по берегах річки Альти.

А за рік чи за два він покинув свою мелоду дружину й однолітнього сина, записався портупей-майором* у себулдинці і пішов з полком за межі України. Незабаром почали себулдинців повертати на регулярне військо, чому неабияк опирався і майор Сокира, за що його та інших супротивників страчено було у чотирьох містах, на чотирьох майданах в один день. А право дворянства було зоставлене його

* Портупей майор — старовинний військовий чин.

малолітньому синові. Так трагічно кінчив свою кар'єру насадитель родословного дуба роду Сокир — Карпо Сокира, голштінець.

З малого Федора Сокири, що zostався єдиним спадкоємцем прав і майна батькового і єдиним сином чадолюбної матері, вийшов путящий хлопець, незважаючи на піклування ніжної матінки. Він навчився неабияк читати і по-церковному, і по-гражданському, писати й співати благозвучних церковних пісень, і всього цього навчив хлопця доброгопорядний соборний дяк Степан Перепелиця, незважаючи на всі умовляння найніжнішої матусі.

Хоч за того щасливого часу дворяни й не добачали потреби в освіті або, краще сказати, їм не наказували просвіщатись, однак ж юний Федір несвідомо відчував благо освіти і невідступно просив матінку, щоб вона одвезла його в Київ та віддала вчитися до бурси.

По довгих і наполегливих проханнях сина матінка на решті зважилася одвезти його до київської бурси. Пристроївши ж до бурси, віддала його під нагляд тодішньому інспекторові бурси, себто академії, отцеві Діонісієві Кушці, старцеві суворому і богобоязливому; а віддала вона його на те під нагляд, щоб дитя мале не навчилося часом злодійства та розбигацтва.

На бурсацькій лаві чи на подільському базарі подружився він з славетним згодом Іваном Левандою¹¹, Григорієм Гречкою і тоді вже філософом Григорієм Сковородою, а більш нічим не позначалося його бурсацьке життя. Вчився він добре, а кінчив ось як. Одного разу славні запорожці, приїхавши на подвір'я своє в Київ проваджати товариша свого Ярмолу Кичку в Межигірський монастир, справили братові належне прощання з світом, себто закупили на Подолі горілку, розлили її в цебра і з цеховою музикою пішли урочисто в Межигір'я, частуючи кого не зустрінуть братською горілкою з михайлика. А брат, що з світом прощався, знай собі танцює попереду музик... Спокусила така прекрасна картина уже не зовсім молодого Федора Сокиру, і, недовго думаючи, стрибнув він з високого муру Братського монастиря (брама на той випадок була замкнена) та й присєднався до запорозької братії. Після цієї події слід його об'явився на Великому Запорозькому Лузі¹², і, будучи запорозьким депутатом, він разом з Головатим з'являється перед Катериною Великою. Потім з'являється на нецеремонному обіді в генерала Текелія¹³. А після скасування Низового Запорозького війська вертається щасливо у місто Переяслав з чином капітана і правами потомственного дворянина.

Одправивши панахиду за свою матір, він зажив добрим селянином на своєму родовому хуторі і невдози одружився.

Саме в цей щасливий час поновив він своє шкільне знайомство з соборним протоієреєм Григорієм Гречкою, а через нього і з славнозвісним уже витією Іваном Левандою, і уже з справжнім філософом Григорієм Сковородою. А тим часом син його первородний, Никифор, виростав. А батько, забалакавшись з містиком-філософом, усе думав, як би ото просвітити сина, та, не додумавшись, узяв та й умер. А молодший син, як ото кажуть, пошився в дурні.

Та була на те воля доброго провидіння, щоб захистити прекрасного й безродного молодика від темряви нецтва, а може, й вивести з безодні розпусти. І воно послало йому благочестивого і премудрого просвітителя й заступника в особі отця Григорія Гречки, протоієрея переяславського.

Коли не можеш про ближнього свого сказати доброго, то не кажи й лихого. Євангельське правило, та ба! не завжди легко додержувати його в житті нашому, повному гріха й обмови. От і мені, як ревному поборникові святої правди, треба сказати кілька слів про матір молодого Сокири, та ще й таких, що хоч би й не казати. Добра слава для нас свята, а для жінки тим паче; вона ж, на лихо, не мала доброї слави, а може, тому й прославилась на весь край переяславський, і викрав її з дому батьківського Федір Сокира, і таємно повінчались вони за границею, себто за Дніпром, у Трахтемирові. Отож вони взяли шлюб, кохаючись, а такий шлюб, як відомо, рідко буває щасливий. То, може, кумасі-голубоньки і не зовсім клепали. Як би там не було, а тільки отець Григорій розміркував, що краще буде взяти дитину на свої руки. І, на мою думку, він вчинив розсудливо й великодушно, бо я мало вірю у виховання дітей і найдобросовісними матерями, тим паче, якщо в них єдина дитина.

Малому Сокирі минав сьомий рік, тому отець Григорій одного похмурого ранку проказав хлопчикові молитву перед початком науки і розгорнув перед ним буквар. Та як же він здивувся, коли хлопчик, не запинаючись, прочитав йому всю азбуку. «Добрий знак»,— подумав отець Григорій і показав букви аз — ба і т. д. Побачивши незабаром, що хлопець тямущий і добросовісний, він почав його вчити, окрім слов'янської, ще трьох мов: єврейської, грецької й римської. Він, мабуть, гадав зробити з нього доктора принаймні любомудрія, сиріч філософії. Але хлопчина, не здогадуючись про великі плани свого великого вчителя, нішкю а собі вчив-

ся і на десятому році свого віку вільно читав Давида, Гомера й Горація*. А на одинадцятому поздоровив свого наставника з Новим роком всіма чотирма мовами, прочитавши йому вірші, написані в Київській духовній академії на честь митрополита київського Серапіона чотирма мовами. Наставник, на радощах обнявши учня, промовив: «Зерно впало на добру землю». Одначе гадка зробити з Сокири філософа всіх наук не справдилася.

На п'ятнадцятому році свого віку почав він учитися в свого вчителя музики. Отець Григорій знав, що для кращого облагородження серця людського потрібна музика. І тому попросив листом друга свого філософа Сковороду показати своєму улюбленикові початкові основи музики. Філософ, не гаючись, прийшов у Переяслав з своїми нерозлучними приятелями, з флейтою та собакою, і з успіхом почав навчати хлопця «сладкозвучія». Та з таким успіхом, що через рік з гаком учитель з учнем уже виспівували різні канти і дуети. А на іменини отця Григорія, по вечері, на велику втіху гостям, проспівали вони, в супроводі гуслів, сатиричну пісню Сковороди, що починається так:

Всякому городу прав і права,
Всяка ім'є свій ум голова.

Молодий Сокира справді робив великі успіхи в пізнанні музики, якщо взяти на увагу істинно філософську небалість навчителя. Мистик-філософ вдягне, було, на себе сіру свитину, накрив голову солом'яним брилем, візьме флейту і гайда світ за очі. А вірний супутник його слідом. Піде, було, в Березань, за тридцять верстов од Переяслава, дорогою зайде на стародавню високу могилу, звану Виблою, і зайде тільки ради натхнення. Та, черпнувши з надр її децицію цього богам лише властивого дару, поспішає поділитися сею благодатію з приятелем своїм Якимом Лукашевичем у Березані. Проживши тиждень у приятеля, йде навідати другого, а там третього, а за місяць, дивися, він уже в Києві. Сидить з приятелем своїм Іваном Левандою на лавці коло брами й читає імпровізовану дисертацію про зв'язок душі людської зі світилами небесними, а витія наш славетний, незалежно від приятелевої дисертації, готує на ближчу неділю казанця. Проживши чимало в Києві, він опиниться в Стайках, а звідти в Трахтемирові, а ще за день і в

* Чигав Давида, Гомера й Горація — тобто знав мови староврейську, класичну грецьку і латинську. Давидові приписується складання так званого «Псалтиря», Гомерові — епічних поем «Іліада» і «Одіссея». Горацій (65—8 рр. до н. е.) — римський поет, відомий своїми одами.

Переяславі. Повчивши музики, знову рушає відвідувати приятелів своїх, тільки вже через Яготин до Полтави й далі.

Гречка мав уже намір писати до Бортнянського¹⁴ (також свого товариша по бурсі), бо бачив у молодому Сокирі справжній геній музики і голос архангельський, але доля розсудила все зовсім інакше.

Швидко наближався багатий на події 1812 рік, а молодому Сокирі минув дев'ятнадцятий рік з дня народження.

Нарешті обродився своїми потворними чадами страшний дванадцятий рік. Як жертва всепалення, спалахнула свята Білокаменна, і від краю до краю по всьому царству пролунав поклик, щоб виходили і старі й малі — заливати ворожою кров'ю велику пожежу московську.

Докотився цей тривожний поклик і до меж нашої мирної України. Заворушилась вона, моя рідна мати: заворушилось охочекомонне й охочепіше ополчення* малоросійське. Не витримав мій молодик, розбив псалтир і гусла. Втік і в місті Пирятині записався до полку під проводом пирятинського полковника Миколи Свічки.

Довідавшись про все це, Гречка просив листом друга свого Миколу Свічку не покидати його годованця на кривавому полі війни. І друг це виконав, як дбайливий батько. Визначивши молодикова перший уряд, полковник Свічка з полком своїм виступив з славного міста Пирятинна на супротивного галла** і на двадцять язик.

Коли полк переходив через місто Переяслав, то отець Григорій на чолі духовенства зустрів воїнство у стін града, поблагословив його хрестом і окропив свяченою водою. А коли підійшов до чада душі своєї, то звів горі повні сліз очі і проказав: «Господи, заступи тебе і борони тебе».

Коли криваві події прийшли до бажаного кінця і зубатого французького звіра*** замкнули в аглицьку конуру, то й наше славне вояцтво розійшлося по хуторах та селах і, поскладавши обладунок бранний, взялося за плуги та рала.

У половині п'ятнадцятого року вернувся Сокира в рідний свій Переяслав сотником і, на превелику скорботу свою, не застав серед живих свого добродійника отця Григорія. Він знайшов тільки в міській ратуші духівницю покійного па своє ім'я, якою незабутній добродійник одказав йому

* Охочекомонне й охочепіше ополчення — ополчення, що складається з добровольців — кавалеристів і піхотинців.

** На супротивного галла — проти французького війська, яке вів Наполеон на Росію.

*** Мова йде про Наполеона I.

частину своєї бібліотеки, що складалася з дорогих видань стародавніх класиків, єврейську біблію, французьку енциклопедію і рукописний примірник літопису Кониського, на першому аркуші якого було написано власною рукою пресвященного тако: «Юному моему другові і собратові Григорію Гречці, докторові богословія та інших наук, на пам'ять посилає смиренній Г. Кониський». Окрім бібліотеки, одкавав він йому ще дорогу скрипку і свої улюблені гусли, на яких були намальовані дві пастушки, що танцюють з ціцками, і пастух, що під линою біля струмка грає на флейті.

Насамперед він одправив панахиду за праведну душу свого добродійника і, перенісши на спустілий свій хутір коштовну спадщину (мати його теж умерла), почав давати лад своїй дідівчині. Зробивши на швидку руку те, що міг, він запросив духовенство і насамперед собором освятив оновлену оселю, а потім собором-таки відправив і панахиду за унокій душ батька, матері і всіх близьких родичів та за найближчого, найщирішого свого друга і добродійника отця Григорія. Після відправи, за звичаєм предків своїх, він нагодував різного чину людей близько тисячі душ, не рахуючи всього міського духовенства і шляхетного класу.

Коли він зостався на своєму хуторі сам, нудно йому стало. Довго, кілька місяців нудив він світом і не знав, що з собою робити. Аж якось увечері згадав він слова святого письма: «Не добро бути чоловіку єдиному».

Другого дня вранці, засідлавши коня, поїхав він у Сулимівку. Там у нього, коли він ще не ходив на війну, росла на прикметі маленька дівчинка в небагатого панка. Відкинувши звичай батьків, він сам, без допомоги сватів, переговорив з батьком, з матір'ю та zarazом і з самою нареченою, та, не кажучи лихого слова, після рїздва Христового і повінчались.

Після такого раптового весілля не можна було сподіватись родинного щастя, одначе ж вийшла благодать, та ще й яка благодать. По-перше, молода Сокирина дружина — красуня, та ще й яка красуня! Дай боже комусь іншому хоч уві сні бачити таку красуню. А по-друге, найчистішого, непорочного серця і вдачі тихої й покірливої. Одне слово, і над нею, і в душі її було боже благословення. Одно тільки й можна було сказати про неї, та й не те щоб лихе, а трошки смішне. Йї, сердешній, довелось торішнім літом погостювати місяць у своїх багатих родичок у містечку Оглаві. А родички ці тільки що вернулись із Києва або, краще сказати, з якогось київського пансіону і надзвичайно були освічені. Отут вона, сердешна, й похитнулась. Од них вона довідалася, що письма їх вчать не тільки заради мо-

литовника, а й ще для дечого. І що найбільша розкіш для добре вихованої панночки — це носити ліф якнайвищий і причаровувати кавалерів. А яких чудових пісень¹⁵ вона од них перейняла: і як «стонет голубок», і як «дуб той при долине, как рекрут на часах», і як «пастушка купається в прозорних струях», і як «закричала ах! побачивши нескромного пастуха», і навіть «О Фалилей! О Фалилей!»— і ту вивчила. Та як ото було не навчитись у таких освічених панночок! Вони ж, чарівниці, ще й на гітарі грали. Це впало в око молодому мужеві. Та він розміркував, що буде найкраще не звертати на її пісні уваги: поспіває, поспіває та й перестане, коли не буде кому слухати її модних пісень. А іноді навіть і позбиткується трохи. Особливо коли день минав тихо, без пісень.

— Чого це ти, Параско,— скаже, було,— сьогодні цілий день мовчиш? Хоч би заспівала якоїсь чужоземної пісенки.

— Якої там вигадав ще чужоземної?

— Ну хоч би й тієї, як «пастушка полоскалася в струях».

— Не хочу. Сам, коли хочеш, співай.

— Добре, і я заспіваю.

І він поволі відкривав гусли і, тихо награвуючи на них, співав своїм чарівним тенором з глибини душі:

Не ходи, Гризю, на ті вечорниці...

І коли кінчав пісню, то дружина падала в його обійми і обливалася гіркими сльозами, і він тоді говорив їй, цілуєчи:

— Оце справжня модна пісня.

Так він потроху й зовсім одвернув її від сучасної освіти.

А про багатих освічених родичок та про їх модні пісні з того часу і згадки не було.

Ласками та насмішками він довів її до того, що вона сама почала глузувати з осиних талій переяславських панночок і, добре поміркувавши, одяглася в своє національне вбрання, на велику втіху своєму чоловікові.

І боже мій! Яка ж вона гарна була в рідному своєму вбранні! Така гарна, така гарна, що коли б я був банкіром, принаймні таким, як Ротшільд, то я інакше й не одягав би свою баронесу.

Та ба! не всім нам судилося зазнати в житті нашому такої великої радості, якою тішився Сокира. І він знав справжню ціну тій благодаті божій.

Любуючись своєю красунею Параскою, він не забував і

про фізичні свої потреби, або, краще сказати, вони самі про себе нагадували. Оглянувши перше свою дідищину, він після довгого міркування вирішив, що орну землю треба віддати споловини сулимівським козакам. При хуторі селян не було. Та він і радий був, що їх не було. (Він дивився на цей клас населення, як справжній філантроп). Побережжя Альтиоставив він за собою для домашньої скотини і косив буйні луки толокою. А в липовому гаю і на леваді, поїд самим хутором, він вирішив відновити батьківську пасіку. І це стало його улюбленою мрією. Та й справді, хіба з усіх промислів наших що може бути невинніше за пасіку? Він, не гаючись, написав у Стародуб, щоб на весну прислали йому пасічника. Тоді ще не було Прокоповича¹⁶, тепер славного знавця бджільництва, а тому доводилось здаватися до пасічників-самоуків.

Заснована ним у липовому гаю пасіка за допомогою єленського старовіра рік у рік множилась і за п'ять щасливих літ збільшилась до п'яти тисяч колод. Бог благословив його почин, і тепер він був паном на всю губу. Пасікою своєю він одхилив від себе будь-які корисливі і необхідні стосунки з людьми, а разом з тим і все підле й низьке.

Щасливий, стократ щасливий той чоловік, що зумів одхилити від себе все недостойне чоловіка і вдовольняється тільки благами, надбаними власною працею.

Такий щасливець був Никифор Сокира.

Перебуваючи колись у німецьких землях, він пильно придивлявся до німецького сільського побуту і тепер пристосував його до свого хутора. Та ж німецька чистота і лад у всьому. Правда, нашого брата художника хутір Сокири не вражав своїм виглядом, зате нехудожника вражав порядком.

З усіх слов'янок землячки мої чорпобриві цілком справедливо мають славу чепурних господинь. Але в мадам Сокири ця стаття була доведена до найвищого ступеня. Їй ото і ввісні ввижається, що в неї в хаті підлога не вимита чи в кухні долівка не помазана. То щоб ця негідь не баламутила її безневинного сну, вона загадувала Марині що божий день підлогу вимити та ще й вишарувати. І досить, здається. Аж ні, ще й київським піском посипати, таким піском, якого ви і не в усякого губернатора в канцелярії знайдете. Вона сама його привозила щороку з Києва, коли їздила туди на 16 серпня.

Карло Йосипович говорив завжди і кожному, що коли він бачив рай на землі, то це саме в домі Парасковії Тарасівни, а більш ніде.

На пасіці панувала та ж чистота і лад, що і в домі. І

як до речі були тут Віргілієві «Георгіки»*, які любив читати Никифор Федорович, лежачи під солом'яною повіткою. Жодна душа в цілому Переяславі не знала, що старий пасічник (його так прозвали за його лагідну вдачу і повільну ходу), що старий пасічник читав в оригіналі Віргілія, Гомера та Давида. Зразкова, дивна скромність! Я сам, бувши його добрим приятелем, часто гостював у нього по кілька днів і, крім літопису Кониського, не бачив у домі навіть бердичівського календаря. Бачив тільки дубову шафу в кімнаті і більш нічого. А літопис Кониського, в розкішній оправі, завжди лежав на столі, і завжди я заставав його розгорненим. Никифор Федорович не раз перечитував його, але до самого кінця ні разу. Все, все: мерзоти всі, звірства польські, шведську війну, Біронового брата¹⁷, який у стародубських матерів однімав немовлят і давав їм годувати грудьми щенят для своєї царні,— і це читав, але як дійде до голштинського полковника Крижанівського, плюне і згорне книжку та й ще раз плюне.

Раз якось я приїжджаю до нього з книжкою «Українського вестника»¹⁸, в якому надрукував Гулак-Артемівський¹⁹ дві оди Горация (геніальна пародія!), і, прочитавши оди «До Пархома», ми від щирого серця сміялися з Парасковією Тарасівною. А він одчинив дубову шафу, дістав відтіля книжку в палітурці з собачої шкіри і, розгортаючи її, промовив: «Ану, подивимось, чи сходиться воно з оригіналом». І тільки тоді я побачив перед собою латиніста, еллініста і гебраїста** й повнісіньку шафу книжок, що вмістили в собі письменство всього стародавнього світу.

А він, прочитавши вголос оригінал, згорнув книжку, поставив її на своє місце і, ходячи повільно по кімнаті, читав сам собі:

Пархоме, в щасті не брикай...

— Прекрасно! І достоту як в оригіналі!— промовив він уголос.

Я й до того глибоко поважав Никифора Федоровича за його в усьому високоблагородну вдачу, а тепер, благоговіючи, зовсім малів перед його чисто лицарською скромністю.

— Що ж це ми всі наче води в рот понабирали?— промовила Парасковія Тарасівна.— Хоч би повечеряти завидна.

* Віргілієві «Георгіки»—поема про сільське господарство римського поета Вергілія (70—19 рр. до н. е.), автора «Енеїди».

** Еллініст і гебраїст—знавець мов грецької та старосврейської.

— А що ж, як вечеряти, то й вечеряти, я й на те готов.

Вечерю подали на ганку, і, коли вже довечерювали, виїшов з-за темного Переяслава чудовий повний місяць. Ми всі троє замовкли та тільки переглянулись. Картина була така гарна, що лиш в німім благоговінні можна було споглядати її.

Никифор Федорович запросив мене ночувати на пасіку, на що я, звичайно, радо згодився.

Не було другої такої ночі в моєму житті та, мабуть, і не буде. Довго розмовляли ми з ним про всякі речі і випадково торкнулись моєї слабкої струни — народних наших пісень. Жоден професор письменства в світі не прочитував своєї лекції про значення, вплив і вартість народних пісень так, як він. І з якою глибокою любов'ю вивчив він слова і мотиви наших чудових хвилюючих пісень.

— Авжеж,— казав він,— після цієї зворушливо простої краси наших пісень чого варті украї потворні сучасні нам романси? Крім неморальності, в цих витворах нічогоісінько немає.— І надзвичайно делікатно торкнувся пісень свого покійного вчителя музики Сковороди. Він сказав:— Це був Діоген наших днів*, і коли б не komponував він своїх вінегретних пісень, то було б краще. А то ж, бачте, знайшлися і наслідувачі. От хоч би й князь Шаховський²⁰ або Котляревський у своїй оді на честь князя Куракіна — відламок Сковороди. Тільки й різниці, що вчитель мій, як справжній філософ, пі до кого не підлещувався.

«Енеїда» Котляревського тоді ще не була надрукована.

Я, як збирач народних пісень, багато записав од нього варіантів і самих пісень, яких я до того віде не чув.

До всіх його прекрасних якостей належить його найпрекрасніша якість: він був у високій мірі релігійний. Найбільше любив він читати Новий завіт. Він усім серцем своїм і всіма помислами своїми усвідомлював і глибоко почував священні істини євангельські. Щонеділі і щосвята він з дружиною їздив до служби божої в соборний храм Благовіщення. Разом з чудовою, гармонійною архітектурою храму на нього впливав і спів семінаристів. Та коли поставили в тому храмі новий іконостас, гармонія архітектури зникла, і він почав їздити до служби божої в Успенську церкву, в ту саму, де 1654 року січня [8] дав присягу Зіновій-Богдан Хмельницький з усякого чину народом на вірність московському цареві Олексію Михайловичу. Та коли відновлювали історичний пам'ятник цей і з шести бань знищили п'ять,

* Діоген (404—323 рр. до н. е.)— старогрецький філософ, який нехтував вигодами життя. Жив у бочці.

економії ради, то він почав їздити до Покрови. Церкву в ім'я покрови, незграбної і безхарактерної архітектури, спорудив, на спомин про здобуття Азова²¹ Петром Першим, полковник переяславський Мирович, друг і спільник Івана Мазепи, якому було оголошено прокляття. У цій церкві зберігається прекрасна історична картина, пензля, можна думати, Матвєєва²², коли не чужоземця якогось. Картина поділена на дві частини: вгорі — покрова пресвятої богородиці, а внизу — Петро Перший з імператрицею Катериною I, а довкола них усі славнозвісні сподвижники його. Серед них і гетьман Мазепа, і титар храму при всіх своїх регаліях.

Прослухавши літургію, Никифор Федорович підходив до образу покрови і довго любувався ним і розказував своїй допитливій Парасковії, що то були за люди, під покровою божої матері змальовані.

Іноді він розповідав такі подробиці про Даниловича і Батурин²³, який він зруйнував, що Парасковія Тарасівна простосердо питала: «За що ж вона його покриває?»

Хоч яка повна чаша щастя, а завжди буде місце для краплини отрути.

Для повного щастя Сокирі чого б не вистачало? А йому не вистачало пайвищого блаженства в житті — дітей.

Літ шість уже минуло, як на хуторі старого сотника Сокири, незважаючи на присутнього отця протоієрея й іншого чина духовного, Никифор Федорович вийняв свою скрипку (бо гусли не підходили до пісні) та й заграв, приспівуючи:

Ой хто до кого, а я до Параски.

На це Парасковія Тарасівна плюнула й вийшла з покою. А Карло Йосипович та Куліна Охрімівна, не мовлячи й слова і теж не зважаючи на чин духовний, взялися за руки та й пішли витанцьовувати:

O mein lieber Augustin *.

І того ж вечора друга пара — кум з кумою, їдучи до міста від Сокири, співали стиха на два голоси:

Одна гора високая,
А другая низька...

А отця протоієрея і братію тієї ночі поклали спати в новій коморі, бо ніч була буряна, то щоб чого, боронь боже, не

* О мій любий Августіне (нім).

трапилося. Карло Йосипович і Кулина Охрімівна, патанцювавши досхочу і сказавши господарям «gute Nacht» *, сіли у свою бідку й поїхали до міста, розмовляючи собі тихенько та все по-німецькому.

То був великий і радісний день для бездітного Никифора Федоровича й Парасковії Тарасівни. Вони того дня охрестили і всиновили двох підкинутих близнят і так бучно справили хрестини, що повитуха довго після того говорила, що «родилася, охрестилася і вму, а не побачу таких добрих хрестин, як були у старого сотника».

Минуло шість літ після такої великої події в домі Сокири, і от якось надвечір сиділи вони, себто господарі, на ганку з вірним другом своїм Карлом Йосиповичем. Перед ними на темно-зеленому лужку, що при самій Альті, гралося двоє дітей у червоних сорочечках, наче два червоні метелики мигали на темній зелені. З ганку всі троє любувалися ними, і здавалося, що в усіх трьох не тільки очі, а й думки були спрямовані на дітей. Якийсь час усі дивились мовчки. Перша порушила мовчання Парасковія Тарасівна.

— Розсудіть ви нас, голубчику Карле Йосиповичу, що нам робити. Я кажу, що діти ще малі, а Никифор Федорович каже: «Нехай і малі, а вчити треба». Де ж тут, скажіть-таки Христа ради, правда? Ну ще б якийсь годочок підождав, а то ж думає після покрови й починати.

— Так, так, починати, давно час починати,— сказав Карло Йосипович.— Я давно думаю про це.

— Свята Варваро-великомученице! Та чи боїтесь ви бога, Карле Йосиповичу!

— Боюся, дуже боюся, Парасковіє Тарасівно! І скажу вам, що коли мені було тільки п'ять літ, то я вже читав напам'ять дещо з Шіллера. Покійний Коцебу²⁴ сказав якось, коли я прочитав йому напам'ять його вірші, що з мене вийде великий поет. А насправді вийшов маленький фармацевт. Ось воно як, Парасковіє Тарасівно. І великі люди часом помиляються.

— Та це дарма, нехай собі помиляються, але ж поміркуйте самі: після покрови!

— Авжеж! Чим швидше, тим краще.

«Ну й знайшла я, в кого захисту просити»,— подумала Парасковія Тарасівна, але не сказала. А Карло Йосипович, нюхаючи табаки, примовляв:

— Авжеж, що треба вчити. Ваша приказка говорить, що «за вченого двох невчених дають, та й то не беруть».

— Так от що. Ми вас, Карле Йосиповичу, слухаємо,

* На добраніч (нім.).

як самого бога. Пождіть же, мої голубчики, хоч до пилипівки. Там дасть бог піст — час такий тихий, — їм, моїм рибонькам, все-таки легше буде.

— До пилипівки... Як ви думаете, Карле Йосиповичу, можна пождати? — спитав Никифор Федорович.

— Не можна. «Життя коротке, а наука вічна»²⁵, — каже великий Гете.

«Господи, що я наробила? — подумала Парасковія Тарасівна. — І нащо я йому говорила про дітей? Тепер уже, я знаю, добра не буде».

— Ну, це вже собі як хочете, — проказала вона вголос, — а я вам до пилипівки не дам дітей мучити.

— Хот кілок на голові теши, а вона своєї, — промовив Никифор Федорович. — От скажи, де ти такої вдачі набралася?

— Та од вас і набралася. Ви на моє не хочете нічого зробити, то я й на ваше не пристаю.

В цей час діти прибігли до ганку, і Карло Йосипович, приюливши їх, спитав:

— Ну що ти, Зосю, хочеш письма вчитися?

Зося жваво відповів:

— Хочу.

— А ти, Ватю, теж хочеш учитися письма?

— Теж хочу, — відповів запинаючись Ватя.

— От бачите, Парасковіє Тарасівно, — сказав Карло Йосипович, — а ви сніняєте їх поривання!

— Та бог з ними, Карле Йосиповичу! Я вже не спляю. Тільки треба вирішити, — говорила вона, цілуючи та обіймаючи дітей, — як це все зробити до ладу.

— Це правда, — мовив Никифор Федорович. — От що, Карле Йосиповичу. Ви живете в місті і по своїй професії зустрічаєтеся з усякого класу людьми. Може, зустрінеться вам часом семінарист, хоч і не дуже вчений, та щоб і не спритний, то поєднайте його до наших дітей.

— З великою радістю шукатиму такого чоловіка. В мене є один знайомий семінарист, дуже охочий до хімічних спроб. Ну, такий сюди не підходить. А я в нього розпитаюся.

— Зробіть ласку, Карле Йосиповичу. От ми їх і посадимо за тму-мну, моїх голубчиків, — казав Никифор Федорович, голублячи дітей.

Про цих дітей, як про майбутніх героїв моєї повісті, я мусив би якнай докладніше викласти, але я не знаю, що можна особливого сказати про шестилітніх дітей. Діти — як і всі діти: гарненькі, повненькі, рум'яні, неначе недоспіла черешня, та й більш нічого. Хіба тільки те, що схожі один

на одного, як дві ягоди черешневі, що ледве зарум'янились. А більш нічого.

Побажавши господарям на добраніч, Карло Йосипович сів на свою бідку й поїхав до міста. А Пикифор Федорович, поблагословивши на сон грядущий дітей, пішов на свою пасіку. Парасковія ж Тарасівна, поклавши дітей спати і проказавши молитви на сон грядущий, засвітила каганця і собі лягла спочивати.

Своїм звичаєм Парасковія Тарасівна на 16 серпня поїхала до Києва, а вернувшись з Києва, між усякими іграшками та святими речами, як ото: шапочкою Івана-многостраждального, персями Варвари-великомучениці і силою силениної різних завбільшки кипарисових образків, вправно оздоблених фольгою, і між іншими рідкісними речами — показала дітям іграшки, яких ніколи досі не привозила їм. Та й на вигляд вони не схожі були на іграшки, а такі собі дві дощечки, оправлені шкірою. Та й дивувалися вони, коли розгорнули дощечки і побачили там зелені дебелі аркуші паперу, поцятковані червоним та чорним чорнилом. Радість і подив їх були безмежні. Невинні створіння! Не знаєте ви, яке лихо захвалося в цих різнокольорових карлючках! Це джерело ваших сліз, найбільший ворог вашої дитячої солодкої волі. Одне слово, це буквар.

Дожидаючи 1 жовтня, Парасковія Тарасівна сама помалу почала їх вчити розуміти таємничі знаки і за кожну вивчену букву платила їм солодким київським бубличком. І, на її превелике диво, діти за кілька днів читали напам'ять усю азбуку. Правда, і наволочка з бубличками майже спорожнилася, що й примусило Парасковію Тарасівну припинити науку. «До того ж,— думала вона,— вже близько й покрова, так нехай собі вони, мої голуб'ята, хоч цей недовгий час на волі погуляють».

Ясний обрій молодій волі моїх героїв укривали хмари. Гроза швидко надходила і нарешті, якраз на покрову, години о дев'ятій ранку, розпочалася громом бідки Карла Йосиповича і появою самого Карла Йосиповича, а за ним — страх який! — і появою чогось довгого, в затрапезному халаті і в старій та кудій фризівій шинелі (мабуть, шитій на виріст). Це був не хто інший, як свігоч, або, простіше, вчитель, якого викопав Карло Йосипович з брудних семінарських аудиторій.

Степан Мартинович Левицький — особа причетна до цієї оповіді, отож не завадить і про його персону сказати слів декілька.

Він був один з багатьох синів найубогішого з усіх на світі дияконів, отця Мартина Левицького, не пам'ятаю газд, з Глим'язова чи з Ірклієва, тільки пам'ятаю, що Золотоніського повіту.

Дивні й незрозумілі присуди долі людської! Хоч би й такий, можна сказати, дикий присуд: Никифорові Федоровичу, людині заможній, не послати за всі його молитви й однісінького чада, а убогому-преубоному дияконові засипати ними і без того тісну хату. Та ще й, як на сміх, одно від одного дурніше і потворніше. Ось хоч би, приміром, і павчатель, що стоїть тепер перед лицем Никифора Федоровича: неподобно довга та худюща постать з такими ж незграбними кощавими руками. Лице опойкового кольору з величезним носом, з загостреним, випнутим уперед довгим підборіддям, з чималими звислими вухами і до того ж з розпухлою спідньою губою, так що обрису рота не можна було визначити; обриси очей теж було важко визначити, бо вони позапливали від снів. Внутрішні достоїнства Степана Мартиновича були в повній гармонії з зовнішніми. Так, наприклад, спитав його якийсь професор на екзамені: «А ти, Степане, скажи, що пам'ятаєш; я й з того буду задоволений». І Степан, подумавши чимало, сказав: «Я пам'ятаю, як була пожежа за Трубежем, та ще потім в Андрушах». — «Ну добре, Степане, з тебе й цього досить». Він ніколи не просився на свята додому, знаючи добре, що свята обминають їх напівзруйновану хату. Святкував він у тих самих брудних холодних класах, де проводив і велику чотиридесятницю. Трапилось якось, що й ще кілька товаришів zostалися на свято в семінарії і, як добрі діти, послали до своїх батьків письмові поздоровлення з святами, наприкінці пишномовного послання прохаючи прислати їм на свята сього-того потроху. За прикладом братії і Степан надумав рукосотворити посланіє убогим батькам своїм словесл такими (по титулі):

«Дражайшіі родителі!

Одускаючи сього листа з північного города, богоспасасмого Переяслава, я застаюся ваш син...» І, подумавши, додав: «Я поздоровляю вас з прийдешніми святами і бажаю, щоб ви мені заради різдва Христового прислали хоч ворочок пшоно та шматок сала, а з лакоминів хоч би шкапові чоботи і...» Тут він знову замислився, а лукавий приятель його, Лука Нестеровський, підкрався, вихопив неза-

кінченого листа та й показав його всій братії,— і почалася веремія. З того часу його інакше й не звали, як «пожежа у шкільних чоботях». А він тобі хоч би слово кому сказав. Так мовчанкою й відбувся.

Поки рекомендував Карло Йосипович свого protégé Никифорові Федоровичу, наймичка Марина пильно дивилась на нову особу і, не розглядивши його гарненько, штовхнула легенько Парасковію Тарасівну і пошенки спитала, показуючи очима на Степана Мартиновича: «Чи воно живе?»

— Живе,— відповіла Парасковія Тарасівна і вийшла з покою, а слідом за нею і Марина.

— Ви моє прохання таки переборщили, Карле Йосиповичу. Я ж просив вас рекомендувати для дітей наших учителя, тільки не спритно, а ви привезли якогось діда.

— Нічого кращого бути не може, щоб навчити алфавіту малих дітей, Никифоре Федоровичу,— мовив Карло Йосипович.— Для цього потрібен тільки автомат, який би говорив,— і більш нічого. А де ви знайдете, дозвольте вам сказати, кращого за цей екземпляр? Це просто золото для вашої малечі.

— Хай буде по-вашому. Так ми сьогодні тільки домовимось, а з завтрашнього дня й почнемо з богом.

— А чому ж не сьогодні? — спитав Карло Йосипович.

— Тому, не в гнів сказати вам, що горбатого хіба тільки могила виправить. Що з вами не роби, а ви як родилися німцем, так і в могилу підете тим самим німцем.

— А ви хіба підете в могилу турком чи французом?

— Я — інша річ. Я, слава богу, дома живу, а ви, Карле Йосиповичу, в чужій стороні, отож і не повинні забувати, що в нас сьогодні велике свято, а в нашій парафії ще й храм.

— Так, виходить, ви їдете богу молитись? Добре діло. А я привезу вам його завтра рано. Що ж до умов ми вже з ним домовились: карбованець на місяць і два гарці шпона, а як закінчать букварика — халат хоч який-небудь та ще пару чобіт. Згодні?

— З дорогою душею.— І вони попрощалися.

Назавтра, себто 2 жовтня, явився Степан один на хутір і, прочитавши звичайну молитву, взявся до діла. І з того часу що божий день, яка б не була погода, чи дощ, чи то сніг, незважаючи ні на що, прямував наш педагог з хутора й на хутір, вранці і ввечері, не швидше і не повільніше, як заведена машина. Вивчення букваря, через те що діти були тямущі, швидко посувалося вперед. І Никифор Федорович, на велику втіху свою, на ділі побачив слух-

вість думок Карла Йосиповича і многократ дякував йому за «машину». І дивна річ: діти, перед тим такі жваві, що їх не те що Парасковія Тарасівна, а й сам Никифор Федорович не міг заспокоїти, як тільки появлявся вчитель на подвір'ї, робилися такими ж безмовними і нерухомими, як і він сам. І протягом уроку сиділи як зачаровані, не зважуючись навіть зігнати муху з носа. А тим часом від учителя протягом уроку вони й слова не чули стороннього. І саме це, на мою думку, було причиною їх зачарування.

До 1 грудня, себто за два місяці, вивчено було буквар до останньої букви, навіть і «Іже хочет спастися». Вислухавши від школярів своїх останнє завдання, Степан урочисто встав, узяв дітей за руки і, підвівши до Никифора Федоровича, сказав:

— Буквар закінчено. Хоч екзаменуйте.

— Я й без усякого екзамену вірю. Та що ми робитимемо далі, предобрий наш Степане Мартиновичу? Чи не візьметесь ви до свят показати їм гражданське письмо?

— Можу показати. Можна почати навіть сьогодні, аби тільки азбучка була.

— Ні, сьогодні й завтра нехай вони погуляють. А почнемо післязавтра.

— Добре,— сказав Степан, узяв картуза і почвалав до міста. На лиці його можна було побачити ніби задоволення собою. Прийшовши в місто, він зайшов в аптеку і, посачивши Карла Йосиповича, проказав повагом:

— *С о в е р ш и в!*

Карло Йосипович по-дружньому потиснув його кощаву руку, дякуючи за послугу, і попросив його зостатись на обід, забуваючи, що Степан Мартинович ніколи ні з ким разом не обідав. Навіть у спільній їдальні брав собі звичайно галушок у полумисок і відходив у куток. Попрощавшись з Карлом Йосиповичем, вийшов він на майдан, тримаючи в руці одержані за працю два карбованці (халат, чоботи та інше він раніш узяв). Ходячи по базару, він спинявся, оглядався круг себе і знову ходив. Перейшовши базар, він машинально попрямував за Трубіж, розглядівся, звернув на Золотоніський шлях і, поволі переставляючи ноги, зник за Богдановою могилою.

Неабияк здивувалися на хуторі, коли призначеного дня не прийшов учитель, і не могли додуматися, що б це воно означало. Увечері прийхав на хутір Карло Йосипович. Спитали його, але й він не міг нічого певного сказати. Він тільки здивувався такій неакуратності. Карло Йосипович питався в семінарії, але там забули, як і звати його. Тільки

якийсь школяр вигукнув: «Та це ж, мабуть, «пожежа у лшакових чоботях». Уся аудиторія голосно зареготала. Карло Йосипович з тим, звичайно, й вийшов.

Нарешті 6 грудня рано-вранці Степан Мартинович прибув на хутір, прохаючи вибачити йому за відсутність.

— Де ж ви були? — спитав його Никифор Федорович.

— Писив батькам гроші у Глиньязів.

— Які гроші?

— А що від вас одержав. Мої батьки дякують вам за покровительство.

Никифор Федорович розчулено подивився на його пезграбну постать. Він і раніш не дозволяв собі кепкувати з нього, а після його мандрів до Глиньязова дивився на нього з повагою. Уроки його пішли своїм ладом. До свят діти досить вправно читали гражданський друк і навіть вивчили напам'ять віршу поздоровну (це вже були витівки Парасьовні Тарасівни). Настав нарешті і свят-вечір. Господарі запросили учителя разом з ними святу вечерю їстп. Тенер уже він не міг одмовитись. А перед тим як сідати до столу, покликав його Никифор Федорович у свою кімнату, возложив на рамена його новий деміктоновий сертук і поклав йому в руку три карбованці. У Степана слюзи заблищали на очах, але скоро він заспокоївся і сів до вечері.

Ніч перед різдвом Христовим — це дитяче свято в усіх християнських народів, та тільки святкують його різними обрядами: у німців, приміром, ялинкою, і в росіян — теж. А от у нас після урочистої вечері посплають дітей з хлібом, з рибою та узваром до найближчих родичів; і діти, увійшовши в хату, кажуть: «Святий вечір! Прислали батько й мати до вас, дядьку, і до вас, дядно, святую вечерю». Після того з церемонією садовлять їх за стіл, заставлений усякими піснями ласощами, і частують їх, як дорослих. Потім переминять їм хліб, рибу й узвар і з церемонією проведжають. Діти йдуть до другого дядька, і коли рідня велика, то вертаються додому перед самою утрепею, звичайно, з гостиннями і з шагами, що зав'язані, наче гудзики, в сорочку.

Мені дуже подобався цей прекрасний звичай. У нас була рідня велика. Було, посадять пас у санки та й возять по гостях цілісіньку ніч.

Я пам'ятаю один зворушливий святий вечір у моєму житті. Восени ми поховали свою матір. А на святий вечір понесли вечерю до діда і, сказавши: «Святий вечір! Прислали до вас, діду, батько й...» — усі троє заридали. Нам не можна було сказати «й мати».

По вечері Никифор Федорович і Парасковія Тарасівна попросили Степана Мартиновича одвезти з дітьми вечерю до Карла Йосиповича. Він, звичайно, не відмовився, тим паче, що почував на собі новий демікотоновий сертук. А коли він повернувся без пригод з міста укупі з дітьми, запросили його їхати разом до утрені. Вислухавши утренью в церкві Покрови, Степан Мартинович пішов на службу божу в собор, де, звичайно, були й семінаристи, що zostалися на свята. Щоб урочистіше похизуватися своїм сертуком, він попросив у паламаря дозволу об'яснювати свічки під час служби божої.

І в Степана заворушилися такі собі пристрасті!

Коли по святах вернувся на хутір Степан, його не впізнавали. Він переродився. Він став балакучим, чого від нього аж ніяк не сподівалися. Спитали його, як він на свята веселився. «Весело», — каже. «У кого був?» — «Родителів, — каже, — павістив». Він знову помандрував до Глим'язова, щоб zostавити там подаровані йому на свята три карбованці, а разом і похизуватися своїм новим сертуком.

Потроху в ньому почали (крім букваря) виявлятися ще й інші знання. Виявилось, що він чотири правила арифметики знає як свої п'ять пальців, тільки несвідомо; російську граматику знає не гірш за самого професора, тільки безпристосовно, та для доброго вчителя це й зайве.

Велика річ захоочення! Самі тільки геніальні натури можуть власними силами пробити грубу кору холодного егоїзму людського і примусити звернути на себе здивовані очі патовпу. Для натури звичайної захоочення — як дощ для пасовища. Натуру кволу, заснулу, як Степан, сама тільки проста увага, слово ласкаве освітлює, як вогонь погаслу лампаду.

Демікотоновий сертук, а ще більш ласкаве поведження Никифора Федоровича збудили кволі приспані сили в незавершеній організації Степана Мартиновича. В ньому виявилися не тільки здібності простого вчителя, але він виказав себе ще й латиністом неабияким. Хоч теж як автомат, але досить виразно читав він для Никифора Федоровича Тіта Лівія²⁶, лежачи на пасіці, під липою.

На клопотання Никифора Федоровича преосвященний Гедеон видав йому стихар дяка і службу при церкві св. Бориса і Гліба, що проти хутора. З того часу Степан Мартинович зажив паном і до того дійшов, що, окрім юхтових, ніяких чобіт не носив. А в домі Никифора Федоровича він зробився таким неодмінним членом, що без нього в домі ніби чогось не вистачало. Правда, дотепності і спритності мало йому додалось, та вираз лиця його зовсім змінився.

Воно ніби посвіжіло, заспокоїлось і зробилося несказанно добрим, так що, дивлячись на його лице, не помічаєш дисгармонії ліній, а любиєшся самим його виразом. Велике діло вчинив ти, Никифоре Федоровичу, своїм сертуком і трьома карбованцями. Ти з ідіота зробив істоту, що хоч не високо мислить, та глибоко відчуває.

Зося і Ватя тим часом учились і росли. А росли вони, як ті казкові богатирі, не щодня, а щогодини. І вчилися вони теж по-богатирському. Але тут треба взяти на увагу і вчителя. Степан Мартинович показував їм не за своїм розумінням, а як надруковано, і сам собі часом говорив: «Не я буду винуватий, не я його друкував». Як ішов їм тринадцятий рік, це вже були дорослі хлопчики, яким можна було дати принаймні літ п'ятнадцять. І такі були схожі один на одного, що тільки одна Парасковія Тарасівна могла розрізнити їх. І ця схожість була не тільки в зовнішньому вигляді, вони скидалися один на одного усім еством своїм. Наприклад, Ватя хотів учитись, і Зося теж; Зося хотів гуляти, і Ватя теж. Усі, хто одвідував хутір сотника Сокири, не кажучи вже про Карла Йосиповича, всі любувалися дітьми, а про Никифора Федоровича та Парасковію Тарасівну нема що й казати.

Якось несподівано приїхав на хутір Карло Йосипович і застав господарів, що мало не билися.

— Ну та нехай, нехай уже буде по-твоєму,— говорив скоромовкою Никифор Федорович.— Вибирай, якого сама знаєш.

— Ні, ви вибирайте. Я нічого не знаю, я їм просто чужа.

У цей час зайшов у кімнату Карло Йосипович, і Парасковія Тарасівна звернулась до нього:

— Ось! Ось нехай хоч вони нас розділять.

— Ви до цього часу не ділились. Чим же, скажіть, надумали тепер ділитися? — промовив Карло Йосипович, ставлячи в куток свій ціпок і капелюх.

— А ось чим, Карле Йосиповичу. Ми вже стали на тому,— казала Парасковія Тарасівна,— щоб одного нашого сина віддати на військову службу, а другого по цивільній. Так тепер не розділимо їх, кого куди.

— Обох по цивільній, але спочатку треба їх чого-небудь навчити.

— І я так само кажу,— промовив спокійно Никифор Федорович.

— Господи! Повиростають, так навчаться. Отець Лука вже й тепер не надивується їх знанням.

— Таж їм незабаром піде по чотирнадцятому годочку, треба думати що-небудь.

— Я думаю зробити з них тим часом добрих семінаристів.

— А я офіцерів.

— Нехай буде по-твоєму, роби собі офіцера. А я тим часом семінаристом. Отже, тепер діло стало за тим, кому бути семінаристом, а кому офіцером. То нехай же вирішувє доля. Кинемо жеребок, а ви будьте за свідка, Карле Йосиповичу.— Кинули жеребок, і випало Зосимові бути офіцером, а Саватієві — семінаристом.

З того вечора Парасковія Тарасівна почала ніби давати перевагу Зосі. Звичайно, у дрібницях. Одначе ці дрібниці помітив нарешті і Степан Мартинович і говорив одного разу на пасіці після читання Тіта Лівія, що це недобре, що коли однієї матері діти, то має бути все для них однаково. Він говорив ніби сам до себе. А Никифор Федорович слухав теж сам собі й гірко всміхнувся.

Через рік після цієї події вирішено було на спільній раді везти Зосю в Полтаву до кадетського корпусу, а Ватю віддати до гімназії у тій самій Полтаві. Як сказали, так і зробили.

Одного прегарного ранку, себто близько десятої години, з хутора виїхала повно навантажена бричка, так повно, що четверик добрих коней ледве її тяг. За бричкою їхав простий віз однокінь, теж навантажений і по-чумацькому накритий воловою шкурою. Це були запасні харчі. А вперед своєю бідкою підтющем поїхав до міста Карло Йосипович, щоб палезно зустріти дорогих гостей на порозі свого дому. А позаду транспорту виступав, неначе конвоюючи його, Степан Мартинович і промовляв сам до себе: «Даремно. Йі-богу, даремно. Краще б до семінарії, то й я міг би стати у пригоді. Для їхньої користі я ладен знову вступити до семінарії». Отак міркуючи, Степан Мартинович наткнувся на віз з харчами і тоді тільки ясно побачив, що не один віз, а й бричка спинилась перед домом Карла Йосиповича. У старого бурлаки ще раз закусили перед дорогою, чим бог послав, як у старця в келії. А для апетиту Никифор Федорович мусив випити чарку горілки з гофманськими краплями. Після закуски попрощались і почали вмощуватись у бричці. Причому Карло Йосипович не забув засунути Зосі і Ваті в кишеню по коробці м'ятних коржиків. Транспорт рушив і зник за рогом. Карло Йосипович і Степан Мартинович теж попрощались. Карло Йосипович зостався дома, бо треба було видати декому рецепти. А Степан Мартинович пішов на хутір, бо він тепер на хуторі повновладний володар. Та владу свою, крім ключів від комори, він ладен

був передати Марині. І, як во дні бни феодалний дукат * якийсь, готовий був пішки мандрувати — не до Палестини, звичайно, а тільки до Полтави. Заради того, щоб, коли не можна буде самому бути на вступному екзамені, то, може, хоч стороною якось вплинути на цю справу, таку близьку його благородному серцю. Прийшовши на хутір, він сказав Марині: «Благодушная Марино, я піду в Андруші: преосвященний приїхав і послав по мене. Є діло. Отож не виходь з дому. А якщо я там заночую, то це нічого. Ти не тривожься. Усе буде добре». І, не давши часу хоч словом заперечити благодущній Марині, він сказав: «Процавайте», — і вийшов за ворота. Ідучи містом, він згадав, що не прихопив пі копійки грошей. Ради цього він повернувся на хутір, узяв карбованець грошей, ще раз напутив Марину, додавши, що коли він і другу ніч ночуватиме в Андрушах, то щоб вона не турбувалася. Сказав і пішов.

Якщо Никифор Федорович гадає собі, що його вірний Степан лежить тепер під липою на пасіці та читає вголос Тіта Лівія, то він дуже помиляється. Степан Мартинович, забувши про все на світі, окрім вступного екзамену своїх вихованців, якнайшвидше міряв Пирятинський шлях. У Яготині він підночував і, вставши на світанку, на пізню службу божу був уже в Пирятині. Пообідавши шматком хліба й таранею і відпочивши трохи під церковною огорою, він бадьоро рушив далі і слухав всеношну в лубенському монастирі, перед ракою святого Афанасія, патріарха александрійського. Переночувавши у странноприймній, він тут почув од якогось перехожого прочанина легенду про успення святого Афанасія в сидячій позі. І про те, як дочці лютого Яремії Вишневецького-Корибута приснилося, начебто вона була в раю і її відтіля вивели янголи, кажучи, що коли вона своїм коштом збудує храм божий в добрах своїх поблизу міста Лубен, то оселиться вже на віки вічні в раю. Вона і спорудила храм сей. Тут тільки оповідач помітив, що слухач його давно вже грає на волторні. І оповідач, не гаючись, почав підігравати, взявши октавою нижче, з чого й вийшов неабиякий дует. Рано-вранці мій прочанин вийшов за Сулу і подався через знамените урочище N. просто на Багачку. Тільки води напився біля корчми, що на Ромоданівському шляху. Відпочивши в Багачці у бабусі Марії Іванівни Ячної, що приймала прочан, він уже ввечері одпочивав під горою коло перевозу через Псел, у містечку Білоцерківці. Тут ще на пороні якийсь дотепний поронник спитав його:

* Феодалний дукат — герцог або інша знатна особа рязарського стану.

«А що, я думаю, в Єрусалим правуєте, страннику? Зайшли б до нашої пані Базилевської та попросили б на ладан. Вона богобоязненна пані, може, ще й нагодує вас хоч борщем та рибою з Псла». Степан Мартинович піби й не чув сарказму поронника. Відпочивши під час перевозу, він, помолвившись богу, рушив далі й опівночі опинився коло Решетилівки. А щоб не мали його за злодія, надумав він спочити під вербою. Купивши бубликів на базарі за три шаги і покупавшись у річці N., рушив він далі, жуючи бублички, і не відпочивав уже до самої Полтави.

А Никифор Федорович, мандруючи, як кажуть, по-хазайському, без шкоди собі і коням, другого дня виїхав з Яготина або, краще сказати, гришківської корчми, що ото перед Яготином, звернув з Пирятинського шляху праворуч і поїхав Гетьманським шляхом, через Ковалівку, в Свіччине Городище, щоб навідати при такій добрій нагоді свого приятеля і сина свого добродійника, полковника Свічки — Льва Миколайовича Свічку, або ж, як той звав себе, недогарка, бо свічка згоріла на київських контрактах.

Про ці славнозвісні контракти я чув од самого Льва Миколайовича ось що: покійному батькові його (треба думати, з великого перепою) прийшла в голову мудра думка викинути таке колінце, якого не викидав і знаменитий п'яниця К. Радзівілл²⁷. Отож він, понапихавши валізи асигнаціями, поїхав до Києва та перед з'їздом на контракти і скупив у Києві все шампанське вино. Так що, коли почалися бали під час контрактів, глип! — жодної пляшки шампанського по винарнях. «Де поділося?» — питають. «У полковника Свічки», — кажуть. До Свічки — а він не продає. «Пийте, — каже, — так, хоч купайтеся в йому, а продажі нема». Знайшлися люди добрі та й так випили. Після цієї витівки Свіччине Городище та інші дббра довкола Пирятина почали танути, аки віск од лиця вогню. Тим-то спадковець його справедливо називав себе недогарком.

Прогостювавши днів зо два в Городищі, вони третього дня рушили в дорогу і надвечір щасливо прибули до Лубен. А що в Лубнах знайомих близьких не було, то вони, одправивши в монастирі молебень угодникові Афанасієві, поїхали далі. Хотів Никифор Федорович проїхати на Миргород, щоб уклонитися прахові славного козака-вельможі Троцинського²⁸ та Парасковія Тарасівна учинила опір. А він не охочий був до суперечок. Так вони, не заїжджаючи вже нікуди, через тиждень прибули щасливо у Полтаву.

А тим часом наш дяк-педагог улаштував усі критичні справи на користь своїх вихованців, сам того не знаючи.

Як тільки прибув у Полтаву, того ж дня пішов він до

гімназії (до кадетського корпусу він боявся і наблизитись, кажучи: «Все москалі, може, ще й застрелять») і спитав швейцара, де проживає їх головний начальник. Швейцар і показав йому маленький будиночок на горі навпроти собору. «Там, — каже, — живе наш попечитель». Степан Мартинович, мовивши: «Дякую за науку», — пішов до вказаного будиночка. Коло воріт зустрів його високий худорлявий дідок у білому полотняному халаті і в простому селянському солом'яному брилі і спитав його:

— Кого ви шукаєте?

— Я шукаю попечителя.

— Нащо вам його?

— Я хочу його просити, що як буде Саватій Сокира складати екзамен у гімназії, то щоб попечитель зглянувся на нього.

— А Саватій Сокира хіба рідня вам? — спитав дідок, усміхаючись.

— Не рідня, а тільки мій учень. Я заради цього і в Полтаву прийшов із Переяслава, щоб допомогти йому скласти екзамен.

Така дбайливість за свого учня сподобалася авторові «Перелицьованої Енеїди», бо ж це був не хто інший, як Іван Петрович Котляревський. Авторіві славнозвісної пародії, що любив усе благородне, в якому б образі воно не виявлялось, дуже сподобався мій добрий оригінал. Він запросив до себе в хату Степана Мартиновича і, щоб не показати йому, що він якраз той попечитель і є, привів його на кухню, посадив на лаву, а на другу, кінець столу, сам сів і мовчки любувався профілем Степана Мартиновича. А Степан Мартинович читав тим часом церковними буквами вирізьблений на сволоку напис: «Дім сей споруджений рабом божим N. року божого 1740». Іван Петрович звелів своїй леді (старій і єдиній прислужниці) подавати обід. Тут же, в кухні. Обід був поданий. Він попросив Степана Мартиновича розділити з ним його убогу трапезу, і той без церемонії згодився, тим паче, що після решетилівських бубликів з учорашнього дня він нічого не їв. Поївши борщу з сушеними карасями, Степан Мартинович сказав: «Добрий борщик!»

— Насип, Гапко, ще борщу! — сказав Іван Петрович.

Гапка насипала. Після борщу і тривалої мовчанки Степан Мартинович промовив:

— Я думаю просити попечителя ще й про другого учня мого. Теж Сокиру, тільки Зосима.

— Просіте, і дасться вам, — сказав Іван Петрович.

— Зосим Сокира складатиме екзамен в корпусі кадетського. То чи не допоможе він йому, бідоласі?

— Я добре знаю, що pomoже.

— Так попросить його, будьте ласкаві.

— Попрошу, попрошу. Се діло таке, що зробить можна, а він хоч не дуже мудрий, та дуже нелукавий.

Степан Мартинович у цей час вив'язав з картатої хусточки гроші, вибрав з дрібних гривеника і сувув у руку Іванові Петровичу, кажучи пошепки:

— Здасться на бублички.

— Спасибі вам, не турбуйтеся.

Степан Мартинович, побачивши, що гривеника його не хочуть брати, зав'язав його знову в хусточку, виклав ще два рази своє прохання і, діставши вдесьте запевнення, що все буде виконано, узяв свою патерицю й бриля, попрощався з Іваном Петровичем і з Гапкою та й вийшов з хати. Іван Петрович, проводжаючи його за ворота, сказав:

— Чи не доведеться ще раз бути в наших краях. То не цурайтеся нас!

— Добре. Спасибі вам,— сказав Степан Мартинович і пішов через майдан до будинку Лук'яновича, щоб звідти краще роздивитися на монастир та, помолившись богові, і в дорогу. Довго дивився він на монастир та його чудові околиці. Потім глянув на сонце і, махнувши рукою, пішов стежкою в яр, маючи на думці побувати у святій обителі. А що стежок до монастиря було багато, то він, зійшовши з гори, задумався, яку з них вибрати найближчу, і вибрав, звичайно, найдальшу, але широку. Звернувши праворуч на вибрану путь, він незабаром опинився на вбитій колесами неширокій дорозі, що покрутилася зеленою лукою поміж старими вербами і вела теж до монастиря. Пройшовши кроків кілька, він побачив крізь темне гілля осокара тиху, блискучу затоку Ворскли. Доріжка, обійшовши затоку, покрутилася вгору і зникала в зеленій гущавині. Кругом було так тихо, так тихо, що героєві могому ставало трохи лячно. І раптом серед мертвої тиші пролунав гучний живий голос. Звуки його, повні, м'які, ніби розстились по широкій затоці. Степан Мартинович спинився здивований. А невидимий чоловік співав собі далі. Степан Мартинович пройшов ще кілька кроків, і вже можна було розібрати слова чарівної пісні:

Та яром, яром
За товаром.
Манівцями
За вівцями.

Прислухавшись до пісні, він непомітно обійшов затоку і, обминувши кущку старих верб, опинився перед білою хаткою, напівзахованою вербами. На одній з верб було прибито дощечку, а на дощечці намальовано білою фарбою пляш-

ку і чарку. Під тією вербою лежав у холодку чоловік і співав далі:

Та до порога головами,
Вставай рано за волами.

А коло співака стояла восьмигранна пляшка, схожа на російський штоф, з горілкою на денці, і в траві валялися зелені огірки. Співак закінчив пісню і, підводячись, промовив:

— Тепер, Овраме, випий по трудах.

І, взявши пляшку в руки, він подивився на світло, чи багато ще залишилося в ній духу світла і духу розуму.

— Еге-ге, лиха година! Що ж ми будемо робить, Овраме? Неповна, анафема!

З цими словами він кисло подивився на хатку, і лице його миттю змінилося. Він кинув штоф і вигукнув: «Пожежа в чоботях!»

Степан Мартинович здригнувся, почувши цей вигук, і підвівся з призби, де він сів був одпочити.

— «Пожежа в чоботях! Пожежа в чоботях!» — повторював співак, обіймаючи здивованого Степана Мартиновича. Потім відступив од нього кроків зо три, подивився на нього і сказав рішуче:

— Не хто інший, як він. Він — «пожежа в чоботях». — І, тиснувши йому руки, спитав: — Куди ж тебе оце несе? Чи не до владки часом? Якщо так, то я тобі скажу, що ти без мене нічого не зробиш! А купиш квартиру горілки, гору переверну, не тільки владку.

Та й справді, співак був схожий на стародавнього Горіню: молодий, величезний на зріст, а на широких плечах замість голови сидів чорний їжак; а з пазухи визирало теж чорне піврічне порося.

— Так? Кажі!

— Я не до владки, а так собі, — відповів зніяковілий Степан Мартинович.

— Дурень. Дурень. За квартиру смердячої горілки не хоче рукоположитися во дякона. Їй-богу, рукоположу. Ось і чесна виночерпія скаже, що рукоположу. Я великою силою орудую у владки.

— Та як же я без харчі до Переяслава дійду?

— Дійду, дійду, дурню! Та я тебе за день по пошті домчу.

Степан Мартинович почав розв'язувати хустку. А співак (це й справді був архієрейський співак) радісно вигукнув: «Анафема! Шивкарко, задрино, горілки! Квартиру. Дві. Три. Відро!! Проклята утробо!»

Степан Мартинович, смиренно подаючи гривеник, якого повернув йому Іван Петрович, сказав, що це всі його гроші.

— Тсс! Я так тільки, щоб полякати її, анафему.

Горілка з'явилася під вербою, і приятелі розташувались коло мальованої пляшки. Співак випив склянку і налив моему героєві. Той почав був відмовлятися, але богатыр-бас так на нього глянув, що він простягнув до склянки тремтячу руку. Співак промовив:

— А ще й дяк!

І співак узяв порожню склянку від Степана Мартиновича, налив знову і посекундачив, себто повторив, потім утер рукавом товсті свої губи і протягнув дужим басом:

— Благослови, владико...

Степан Мартинович здивувався великості його чистого чудового голосу, а він, помітивши це, взяв ще нижче:

— Миром господу помолимся... Тепер можна для гласу.—І він випив третю склянку і, скривившись, мовчки показав пальцем на пляшку. Степан Мартинович, дивуючись, помітив, що пляшка була майже порожня. І заперечливо похитав головою.

— Роби, як сам знаєш, а ми тим часом...— І, крякнувши, він заспівав:

Ой ішов чумак з Дону

.

І коли заспівав:

Ой доле, моя доле,
Чом ти не такая,
Як інша, чужая?—

з маленьких очей Степана Мартиновича покотилися буйні сльози. Співак помітив це і, щоб розважити зворушеного слухача, заспівав, приляскуючи пальцями:

У неділю рано-вранці
Ішли наші новобранці,
А шинкарка на їх морг:
«Іду, братики, на торг!»

Кіпчивши куплет, співак випив решту горілки, подивився на Степана Мартиновича і виразно показав на шинок. Степан Мартинович мовчки взяв пляшку і пішов ще за квартою, а входячи в шинок, сказав:

— Дасть ото господь такий янгольський глас недостойному рабу своєму.

І поки шинкарка робила своє діло, він спитав її: «Хто сей, з котрим возлежу?»

— Се бас із монастиря,— відповіла вона.

— Божеський бас,— говорив сам собі Степан Мартинович.

— Якби не бас, то б свиней пас,— зауважила шинкарка.— П'яниця непросипуца.

— Оно так, но, жено, басы такі і повинні бути.

— І ви теж бас? — спитала шинкарка.

— Ні, я не владію ні єдиним гласом.

— І добре робите, що не владієте.

За півгодини з'явився знову в шинок з порожньою пляшкою Степан Мартинович, і шинкарка, наливаючи в неї, сказала сама до себе: «От п'ють, так п'ють!» Вернувшись під вербу, він поставив пляшку коло баса, а сам ліг на траві догори черевом, наслідуючи богонатхненного баса. А бас, не мовлячи й слова, налив склянку горілки і вилив її в свою роззявлену пащу. Помацав траву біля половинки огірка і, піднісши порожні пальці до рота, промимрив: «Да воскресне бог!» — і, обернувшись до Степана Мартиновича, сказав, майже наказуючи:

— Дерзай! — І Степан Мартинович дерзнув. Бас і собі дерзнув і вже не шукав закуски, а тільки цмокнув язиком і промовив:

— Ех, якби тепер отець Мефодій. От бас, так бас! А все-таки мене не перець!

І він випив ще склянку. Пляшка знову була порожня. Він подивився на Степана Мартиновича і показав на шинок. Та Степан Мартинович побожився, що в нього ані півпеня в кишені. Тоді бас кинувся до нього і, схопивши його за руку, вигукнув: «Брешеш, душегубцю, бродяго! Ти паству свою покинув без спросу владики, блукаєш тепер по дебрях та добрих людей грабиш. Давай квартиру, а то тут тобі й амінь!»

— Поставлю, поставлю, пусти тільки душу на покаяння,— говорив затинаючись Степан Мартинович. Бас, пускаючи його з рук, лаконічно сказав: «Іди й неси!» Степан Мартинович схопив пляшку, кинувся в шинок і, мало не плачучи, звернувся до шинкарки:

— Благоліпная і благодущная жоно! (Він дуже покладався на комплімент і на текст теж). Изими мя од уст львових і избави мя од руки грішничі. Поборгуй хоч малу півквартиру горілки.

— А дзусь вам, п'яниці! — сказала лаконічно шинкарка й зачинила двері.

От тобі й борговувала! Виходить, що компліменти не однаково впливають на прекрасну статю. Приголомшений такою вихваткою благоліпною жони, він довго не міг опам'ятатись. І, опам'ятавшись, довго ще стояв і думав про

те, як йому тепер врятуватись од руки грішничі. Найкраще, що він надумав, це упасти до ніг баса і возложити уповання на його милосердіє. З такою думкою він підійшов до верби і — о радість неізреченна! — бас розкинувся на всю свою висоту і широту під вербою і хропів так, що листя синалося з дерева, як від свисту славного могутнього богатиря Солов'я-Розбійника.

Побачивши такий благий кінець сеї драматургії, герой мій, не гаячись, «якся бігу», глаголячи: «Стопи моя направи по словесі твоєму, і да не обладає мною всяке беззаконіє».

Проїшовши трохи згори, він звернув із доріжки, ліг собі спочити під ряснолистою липою і незабаром захропів незгріт під усякого баса.

Благовіст до вечерні збудив мого героя. Проклянувшись, він довго не міг зрозуміти, де він. Почавши згадувати події цілого дня, од дідка в білому халаті й брилі, він поступово дійшов до трагічної сцени під вербою та щасливого її кінца. Тоді, поклавши на себе хрест, він підвівся, вийшов на стежку, а стежка привела його до самих монастирських мурів. Вечерня вже почалася, вже читець читав посеред церкви першу кафізму, а клір співав: «Работайте господеві со страхом і радуйтеся йому з трепетом». І неабияк він здивувався, коли серед кліру, а саме на правому криласі, побачив свого богатиря-баса. Немов нічого й не було, ревів собі, заховавши неголене підборіддя у вільно зав'язаний галстук.

Як виходили з церкви, бас помітив свого протégé і дав знак рукою, щоб той ішов слідом. «Ну що, як, не дай боже, знову туди? Пропав я», — подумав Степан Мартинович і пішов слідом за басом, як агнець на закланіє. А проте цього не трапилося, всупереч побоюванням його. Вони ввійшли у величезну трапезу, де вже братія сідала трапезувати, а співаки сідали до окремого столу. Бас мовчки показав місце і свосму протégé. У трапезі було майже темно. А коли засвітили свічки, то, побачивши в своєму гурті мого героя, увесь хор вигукнув: «Пожежа в чоботях!» Вони всі його знали ще з семінарії. По трапезі повели його до своєї спільної келії і, довідавшись, що він має намір завтра вирушати назад до Переяслава, усі в один голос запропонували йому місце в своєму фургоні, пояснивши йому, що завтра після літургії владика від'їздить до Переяслава, себто в Андруші, і що вони, його співаки, їдуть туди ж таки понтою. Тут довго міркувати не було чого, тим паче, що в кишені мого бідного героя гуло.

Другого дня, годині о четвертій після полудня, фургон,

напханий співаками, мчав, здіймаючи кураву, Переяславським шляхом. Під'їхавши до корчми, що коло хутора Абази, фургон спинився. Дисканти просили пити, а баси просили випити. Герой мій теж хотів був вилізти разом з басами з фургона. І який жах! З корчми у вікно визирала... Хто б ви думали? Сама Парасковія Тарасівна. Він повалився на дно фургона і благав дискантів накрити його собою. Хлопці усі разом полягали на нього і так накрили, що він мало не задихнувся. Слава богу, що баси в корчмі недовго гааялись. Баси, вчинивши лад і тишу в фургоні, звеліли поштареві рушати, а самі громогласно заспівали: «О всепстая мати, а все півники в хаті». До них приєднали і свої янгольські голоси дисканти, і вийшла пісня неабияка.

Отак весело й швидко їхали вони без усяких трагічних пригод, хіба от у яготинському трактирі баси спільними силами набили першого баса, покровителя Степана Мартиновича, за бешкетування, а набивши, зв'язали йому руки й ноги добре, поклали його у фургон і в такому жалюгідному стані привезли його до Переяслава.

Прибувши до Переяслава, Степан Мартинович подякував хорові за послугу і, попрощавшись із ним, зайшов до Карла Йосиповича, попросив у нього півкарбованця на копче потрібне діло... Одержавши прохане, зайшов він у крамницю росіянина, купив зелену хустку з червоними берегами і побрався на хутір, міркуючи про свос мандрування, повне таких, можна сказати, драматичних і повчальних пригод.

Підійшовши до самісіньких воріт хутора, він дуже здивувався, почувши жіночий голос, що співав:

За три шаги півника продала,
За копійку дудника найняла.
Заграй мені, дуднику, на дуду,
Нехай свого лишенька забуду.

«Це Марина, це вона»,— подумав Степан Мартинович і зайшов на подвір'я. Увійшовши тихенько в кухню, він остовпів від спокуси й жаху. Марина, п'яна Марина, обіймала і цілувала поважного сивоусого пасічника Корнія. Степан Мартинович неспроможний був і слова вимовити, тільки ахнув. Марина, відскочивши від пасічника, вхопила його за поли і пішла в танець, приспівуючи:

Ой мій чоловік
На Волощину втік,
А я ціп продала
Та музики найняла.

— Марино! Марино! Богомерзка блуднице розтлінная, що ти робиш? Схаменися! — говорив Степан Мартинович.

Та Марина не схаменулась і приспівувала далі:

Ой заграйте мені,
Музиканти мої,
А я вам того дам,
Що ви зроду не бачили — і гу!

І заспівала знову:

Упилася я,
Не за ваші я:
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

— Цур тобі, одійди, сатано! — вигукнув Степан Мартинович і, видерши поли з рук веселої Марини, побіг на пасіку. Знайшовши там у всьому добрий лад, він ліг під липою відпочити після турбот і хвилювання.

— А може, вони під час моїх мандрів уже й законний шлюб узяли, а я обізвав її блудницею непотребною! — І так от каючись, він заснув і бачив уві сні, як вінчалася Марина з Корнієм-насичником і що сам він ніби був у нього за старшого боярина.

Сонце вже зайшло, коли Степан Мартинович прокинувся. Прийшовши на хутір, він побачив, що ворота зачинені, а кухня розчинена. На полу спить Марина, а пасічник Корній хропе під лавою. Він подивився на них, жалісливо похитав головою і, виходячи в сіни, сказав:

— А хустку все-таки треба їй віддати. Вона жінка богобоязлива.

Другого дня Степан Мартинович віддав Марині хустку і просив її, щоб вона нікому не прохопилася й словом про його відсутність. А вона просила його, щоб він теж мовчав про вчорашню її поведінку. І вони заприсяглись одне одному берегти тайну.

Минуло п'ять з половиною седмиць, повернулися по довгій відсутності щасливо на свій хутір і Никифор Федорович і Парасковія Тарасівна. Радісно відчиняв їм ворота Степан Мартинович, допомагав зійти з брички і вів до покоїв. Коли метушня трохи вгамувалась, а на той час під'їхав своєю бідкою і Карло Йосипович, то вже надвечір зібралися всі четверо на ганку, і почалася розповідь про таке тривале мандрування. Спершу верховодила Парасковія Тарасівна, а потім уже Никифор Федорович. Парасковія Тарасівна почала так:

— Попрощалися ми з вами, Карле Йосиповичу, в середу, а в четвер рано ми були вже в Яготині. Поки Никифор Фе-

дорович закушували, я з дітьми вийшла з брички та й ходжу собі по базарі. Аж дивлюся, на базарі стоїть якийсь круглий будинок, і круг нього усе стовпи, стовпи. Мене діти й питають: «Матінко, що це воно?» Я й кажу: «Йй-богу, діточки, не знаю, треба буде спитати кого-небудь». Дивлюсь, на наше щастя, іде якась молодиця. Я й гукаю на неї: «Молодице! А йди лишень сюди!» Вона підійшла. «Скажи, голубко, що це у вас там на базарі стоїть?» Вона й говорить: «Церква». «Церква,— думаю собі,— чи не дурить вона нас?» Аж дивлюсь — і хрест зверху, на круглому даху. «Господи,— думаю собі,— хіба я тих церков у Києві не бачила, а такої, хоч і забожитись, то, мабуть, і в Єрусалимі нема».

З Яготина заїхали ми в Городище. Чудова людина Лев Миколайович! А які в нього діточки, ну, янголи божі, особливо Наталочка, а ще коли заспіває — просто краса, та ще й пальчиками вилясне. І так полюбила мого Зосю, що заплакала, коли прощалися. Були в монастирі в Лубнах, наїняли молебень святому Афанасієві. Ну як живий сидить за склом, мій голубчик. Ото церква — так церква, хоч з нашим Благовіщенням поряд поставити.

— Тільки не став поряд з нашим новим іконостасом, — перепинив її Никифор Федорович.

— Ну, та я вже там цього не знаю. У Хоролі теж почували. Тільки я, признатися, його й не бачила, який він, той Хорол. Проспала собі всю станцію, прокинулась уже в Вишняках за Хоролом. Отам і почували ми, а не в самому Хоролі. Село величезне, тільки таке вбоге, аж страх дивитися. Дідич, кажуть, п'яниця непросипуща, живе десь, бог його знає, у Москві, кажуть, чи в Петербурзі, а управитель що хоче, те й робить. Як-бо його зовуть, того дідича, кат його бери! Никифоре Федоровичу, чи ви не пригадаєте?

— Н., — сказав Никифор Федорович, — Оболонський.

— Еге ж, Н., так і є що Н. А церкву яку чудову вимуровано за селом. Якраз проти панського будинку. Кажуть, якась генеральша Пламенчиха вимурувала над могилою свого чоловіка. Праведна душа!

А ще в Білоцерківці почували і перевозилися пороном через річку. Я страх як боялася: порон маленький, а бричка наша — слава богу! Білоцерківська пані, кажуть, дуже багата, а їсть тільки саму тараню, та й то у скромні дні. А з залізної скрині з червінцями ніколи не встає, так і спить на ній. Кажуть, коли зайнявся в неї гамазей з усяким хатнім добром, — самого полотна, десятки, кажуть, возів на сто було, і можна було хоч половину врятувати. То що ж ви думаєте? Не дозволила. «Розкрадуть, — каже, — краще нехай згорить». Тьху, яка погань!

— У Решетилівці церков з десять. мабуть, буде, і живуть там усе козаки. Перед самою Полтавою обідали в корчмі. І тільки що ліг Никифор Федорович одпочити, приїздять архієрейські півчі.

Степан Мартинович зайорзався на стільці.

— Входять у корчму, і один як зареве: «Шинкарко, горілки!» Я мало не вмерла з переляку. Зроду не чула такого страшного голосу. А сам здоровий, високий, а на голові волосся — як щетина, так і стирчить. А про саму Полтаву я й розказати не вмію. Розказуйте вже ви, Никифоре Федоровичу.

Теж явище нечуване: дружина відмовляється говорити заради чоловіка.

— Добре, я вже все до кінця докажу. А ви б тим часом попоралнсь коло вареників. Карло Йосипович і Степан Мартинович, я думаю, не відмовляться повечеряти з нами?

Обидва слухачі на знак згоди кивнули головами. А Парасковія Тарасівна підвелася й пішла до покоїв.

— Еге ж, — почав Никифор Федорович, — благословення боже не покинуло-таки наших діточок. Я, правду сказати, ніколи в Полтаві не бував і не маю там нікого знайомого. Тільки чув, що попечителем гімназії там наш знаменитий поет Котляревський. Я, розпитавшись про його квартиру, пішов прямо до нього. Уявіть собі, що живе він у булиночку в сто разів гіршому за наш, просто хата. А слуг у нього сама наймичка Гапка та наймит Кирик. Сам він мене зустрів, привів у хату, посадив поруч себе й почав питати, яка в мене до нього справа. Я йому розповів. Та й прошу його допомогти. Тільки він усміхнувся та й питає: «Як вас на прізвище?» Я сказав: «Сокира».

«Сокира, Сокира, — повторив він. — У вас двоє дітей — Зосим і Саватій?» — Степан Мартинович сидів як на голках. — Котляревський говорив далі: «Одного ви хочете віддати до гімназії, а другого до кадетського корпусу?» — «Авжеж, — кажу я. Але поспитати його не зважився, відки він усе це знає. «Ви, здається, дивуетесь, — каже він, — що я знаю, як ваших дітей звати». — «І дуже дивуюся». — кажу. «Слухайте, — каже, — я розповім вам історію. — Степан Мартинович затремтів від страху.

— «Одного разу я гуляю собі коло своїх воріт», — почав був він розповідати, та саме в цей час увійшов високий лакей і каже, що княгиня Р[спіна] просить його до себе на чай. Він сказав, що буде, а я, взявши шапку, хотів був попрощатись і піти, а він і каже мені: «Не гнівайтесь на мене, приходьте завтра зранку, та приведіть і козаків своїх. — Степан Мартинович дихнув вільніше. — Але чого ж це я

кваплюся? Час ще є,— каже,— а історія в трьох словах. Еге ж, гуляю я коло воріт, дивлюсь, підходить до мене...»

Тільки Никифор Федорович це вимовив, як Степан Мартинович упав йому в ноги і заголосив:

— Помилуйте мене, раба недостойного, я переступив вашу святую заповідь. Я покинув вашу господу і побіг слідом вагним до самої Полтави.

Никифор Федорович зрозумів, у чому річ, і, цілуючи Степана Мартиновича, підвів його на ноги і посадив на стілець. І, коли той заспокоївся, він переповів усю історію, як йому розповідав сам попечитель.

— Господи, прости мене, окаянного! А я, що не гідний розв'язати ремінь на взутті його, я... я дерзнув мало того що сісти з ним поруч, а навіть і трапезу розділити. І, паче еше, гривеника давав йому за протекцію моїм любезним учням О, прости, прости мене, господи! З таким великим мужем, з попечителем, і поруч сидіти, як з своїм братом! Ох, аж страшно! Завтра ж, завтра піду до Полтави і впаду йому в ноги. Скажу...

— Не ходіть завтра,— сказав Никифор Федорович,— а па те літо поїдемо разом.

— Ні, не діждуся, умру до того літа, умру без покаяння. О, що я паробив!

— А ви наробили те, що завдяки вам дітей наших прийнято на казенний кошт: одного до гімназії, другого до корпусу. Ви так полюбилися Іванові Петровичу, що він не тільки влаштував наших дітей, а ще й посилав вам у дарунок свою «Енеїду» з власноручним написом. І мені теж, дай йому боже здоров'я, подарував свою «Енеїду» і теж з власноручним написом. Ходімо краще в хату, тут уже поночі, а в хаті я вам і книжку віддам, і свою покажу.

Не описую я вам радості Степана Мартиновича, коли він на власні очі побачив книгу і прочитав: «Поваги достоїнному С. М. Левницькому. На пам'ять. І. Котляревський». «І прізвище моє знає, о муж великий!» — І, ридуючи, він цілував напис.

По вечері Карло Йосипович поїхав до міста, і на хуторі все послуло, окрім Степана Мартиновича. Він, узявши свою книжку, човном перевізся через Альгу, прийшов у свою нетоплену школу і, засвітивши каганець, взявся читати «Енеїду». І прочитав її до кінця. Сонце підбилося вже високо, коли увіншов до нього в школу Никифор Федорович, а каганець горів, і Степан Мартинович сидів над книжкою.

— Добридень, друже мій! — сказав Никифор Федорович, входячи в школу.

Степан Мартинович підвів голову і тоді тільки побачив, що каганець даремно горить.

— Добридень! Добридень, Никифоре Федоровичу! А я все читав книжку. Неоціненна книга! Коли-небудь на паціці я вам її вголос прочитаю. Чудова книга!

— От, от, чудова! Але ось про що моя мова. Що ми тепер, друже мій, робитимемо? Ми ж тепер з вами самотні! Вчити вам тепер нема кого, а мені нема кого екзаменувати. Що ми тепер робитимемо, га?

— Я й сам не знаю,— проказав повагом Степан Мартинович.

— Я думаю ось про що. Візьміть у мене наборг десять чи й двадцять колод бджіл та заведіть собі пасіку, хоч би й тут, коло своєї школи, та й пасічникуйте, а я теж пасічникуватиму. А коли господь многомилостивий благословить ваш почин, тоді повернете мені мої бджоли. А тим часом ми будемо в гості ходити один до одного. Згода?

— Паче всякої згоди.

— А коли так, то прийміть від мене і від моєї дружини сей недостойний дарунок за вашу некорисливість та істинно християнську любов до наших бідолашних дітей.

І він подав йому сувій гранатового сукна, додавши: «Я за кравцем Беркою послав уже в місто. Пошійте собі к покрові добрий сертук та інше».

Степан Мартинович тримав сукно в руках, дивився на нього і не міг вимовити й слова.

— На покрову буде якраз шість літ, як ви вперше з'явилися в моєму домі.

З сльозами вдячності узяв дорогий подарунок Степан Мартинович, і вони вийшли з школи. На хуторі зустрів їх Берко-кравець з трикутним аршином у руках. Зняв він мірку з Степана Мартиновича, для чого не раз довелось йому спинатися навшпиньки, бо він був занадто малий на зріст, а Степан Мартинович занадто високий. Знявши мірку, він тут же взявся й кроїти. Додому кравцям небезпечно давати такий дорогий крам: якраз зостанешся без поли або без рукава. Парасковія Тарасівна теж вийшла подивитись, як сертук кроїтимуть, і теж винесла подарунок недешевий, нібито від дітей з Полтави. І, віддаючи його Степанові Мартиновичу, говорила:

— Ось цей чорний шовковий платок для шні Зося прислав вам. А це — Ватя: теж шовкова дорога матерія на жилетку вам к покрові.

Приймаючи такі неоціненні подарунки, Степан Мартинович говорив, ридаючи від повноти сердечної: «Що ті принесу чи що ті воздам?»

Треба сказати, що Степан Мартинович говорив трьома діалектами. Чисто по-російському, а коли обставини вимагали, а часом і без будь-яких обставин, чисто по-українському. В ситуаціях патетичних — церковною мовою і майже завжди текстами з святого письма.

Поки він проливав сльози подяки, Парасковія Тарасівна винесла з кімнат два сувої полотна, кажучи:

— А це вам буде на сорочки. Це вже від мене взяти не відмовтесь. Пошиє ж вам хоч і наша Марина, а ми їй дамо однолітню свинку за роботу.

Степан Мартинович був невимовно щасливий. Затуливши обличчя руками, він мовчки вийшов на ганок, сів на східець і ридав, як мала дитина.

Незабаром вийшов і Никифор Федорович і, взявши його за руку, сказав:

— Ми вам хотіли добре зробити, а ви плачете. Не ображайте ж нас, старих і самотніх, Степане Мартиновичу.

— Я в радості постілю мою сльозами моїми омочу.

— Ну, так ходімо на пасіку. Ляжте там хоч на моїй постелі та й мочіть її скільки захочете.

Степан Мартинович підвівся і мовчки пішов слідом за Никифором Федоровичем.

Прийшовши на пасіку, Никифор Федорович дістав з кишені грудку крейди і позначив буквою Л десять вуликів, примовляючи: «Боже благослови ваш почин,— і додав, показуючи на вулики: — Прийміть у свою власність, Степане Мартиновичу!»

— Дайте мені хоч віддихатись. Ви мене умертвите вашими благодіяннями.

Вони посідали під липою, і при сій нагоді Никифор Федорович прочитав чималу лекцію про бджільництво. А наприкінці сказав:

— Найпрацьовитіше, богові і чоловікові найприємніше з усіх земнородних створінь — це бджола. А ходити коло неї і корисно, і богові не противно. Цей смиренний труд одвертає вас од усякого нечистого стосунку з корисливими людьми. А разом з тим заступає вас і від убожества, що гнітить і принижує людину.

Своїм довготривалим досвідом і спостереженням я дійшов думки, що бджола потребує не тільки чоловіка тямущого, а ще й смиренного та праведного мужа. А ви маєте в собі всі ці чесноти.

І з надією на бога і святих його угодників Зосима й Саватія хай благословенне буде і примножене ваше почиання!

Степан Мартинович у благоговійному мовчанні слухав. А Никифор Федорович провадив далі:

— Літо пині минає, вже, слава богу, вересень надворі. Отже, вам тепер нема чого й думати пасіку заводити, а ви вже почніть з тієї весни. А тепер тільки виберіть для пасіки місце та обсадіть його якимись деревами, хоч би й липами, наприклад. А я, дасть бог, покладу бджоли зимувати у погріб та й поїду тижнів на два чи й три у Батурин. Там, коло Батурина десь, живе наш великий пасічник Прокопович. Послухаю його розумної науки, бо я тепер думаю тільки пасічкувати.

За день чи два після цієї розумної розмови, рано-вранці, ходив коло своєї школи Степан Мартинович глибоко замислений, з «Енеїдою» в руках. Він з нею ніколи й не розлучався. По довгій думі пішов він на хутір і, побачивши, що Никифор Федорович також у спогляданні гуляє і теж з «Енеїдою» в руках, він, побажавши йому на добридень, сказав:

— Знаєте, що я надумав?

— Не знаю, що ви надумали.

— Я надумав, за прикладом інших дяків, завести школу, себто набрати дітей і вчити їх письма.

— Благословляю ваш намір і сприятиму оному в міру сил моїх,— і, помовчавши, він додав: — А пасіки все-таки не кидайте.

— Нащо ж? Пасіка пасікою, а школа школою.

Діставши таке втішне схвалення своєму намірові, він з того ж дня заходився клопотатись коло своєї школи, вшив її новими куликами, покликав двох молодичь і загадав вимазати зсередини і зокола білою глиною. А сам тим часом недалеко від школи копав усе невеличкі ямки для дерев, без будь-якої симетрії. Сусідки, дивлячись на всі ці витівки Степана Мартиновича, не знали, що й думати про свого дяка. І нарешті в один голос вирішили, що дяк їхній напевне жениться. А коли вони побачили його на покрову в суконному гранатовому сертуці, тоді всі як одна сказали: «Бере протопопівцу». Але як вони здивувалися, коли після покрови їхній дяк пропав і пропадав тижнів зо три, а коли знайшовся, то вже не сам, а з чотирма хлопчиками — так літ од семи до десяти. Усе це було для сусідок непроглядною тайною, а тим часом діло само по собі було дуже просте. Степан Мартинович побував дома в Глим'язові і привіз з собою двох маленьких братів і двох небожів вчити їх письма на власний кошт. Фундамент школи був положений. Слава про його великі педагогічні здібності (звичайно, не без участі Карла Йосиповича) давно вже гриміла і в Переясла-

ві, і за межами його, та остаточно укріпилася, коли прийнято було близнят Сокири до гімназії й корпусу. За таких щасливих обставин до пилипівки школа його була повна школярів і в достатку забезпечена всім для існування потрібним, а поблизу розташований хутір (не Сокири, а іншого якогось полупанка), де було десяток хат, був повен маленьких пожилців усякого стану.

Для діяльності Степана Мартиновича відкрилося широке поле. І він був зовсім щасливий.

Незабаром після Миколи вернувся Никифор Федорович з Батурина від Прокоповича. І, на свій неабиякий подив, побачив він коло школи чималий клопоть землі, засаджений фруктовими деревами, а в кількох місцях купи хмизу й кілків. То розщедрились батьки учнів Степана Мартиновича, здебільшого наумівські та березанські козаки.

Настала зима, замело снігом і хутір Никифора Федоровича, і школу Степана Мартиновича. Але серед снігових заметів, між хутором і школою, було видно спершу тільки форми величезної стопи Степана Мартиновича, а потім пролягла і втоптана стежка. Після денної праці Степан Мартинович щовечора приходив на хутір, як він казав, спочити від денних турбот. Йому завжди були раді, особливо Парасковія Тарасівна. І справді, було чого радіти: на світі не було другої людини, що з такою коли не увагою, то принаймні терпінням вислухувала б у сотий раз повість, з тими ж самісінькими варіантами, про мандрування Парасковії Тарасівни до Полтави й назад. Додавала вона часом до своєї повісті один епізод майже пошепки, іноді й голосніше, якщо бачила, що Никифор Федорович щось робить або просто читає літопис Кониського. Тоді вона майже запалювалася, розповідаючи про те, як вони, повертаючись із Полтави, приїхали на першу пречисту до Лубен якраз під гарячі дні ярмарку і ввечері ходили до театру й бачили там, як виставляли «Козака-віршувальника». Тут вона брала на тон нижче: «Чудово! Просто чудово! Справжній офіцер отой козак-віршувальник, а Маруся — панночка, та й годі. Не налюбуюся, було. А ще як заспіває:

Нуте, готовте танці, забави.

Ну чисто панночка, та й годі, ніби вчора з Москви приїхала. А як дійде до слів: «Єму Маруся навстрічу біжить», та й пробіжить трошки і ручки простягне, ніби до офіцера... чи то пак козака-віршувальника, я не втерплю, було, просто заридію, так розчулює».

— А що це там розчулює так? — питає, було, Никифор Федорович, коли почує.

— Я розкакую, як ми в Лубнах...

— Знаю, знаю. Козака чи офіцера-віршувальника бачили. Плюньте на цю балаканину, Степане Мартиновичу, та сідайте ближче, я вам прочитаю, як ходили наші козаки на Ладозький канал та на Орель. Лінію висипати. А ви б краще зробили, Парасковіє Тарасівно, якби звеліли нам чогонебудь зварити на вечерю.

Треба сказати, що Никифорові Федоровичу страшенно не сподобався знаменитий «Козак-віршувальник». Він звичайно говорив, що це нісенітниця двома мовами. І я цілком згодний з думкою Никифора Федоровича. Цікаво знати, що б він сказав, коли б прочитав «Малоросійську Сафо»²⁹. Я думаю, що він вигадав би якесь нове слово, бо слово «нісенітниця» для неї занадто слабе. Мені здається, ніхто так уважно не вивчив безглузких творів філософа Сквороди, як князь Шаховської. В українських творах пановного князя з усіма подробицями відбився ідіот Скворода. А вельмишановна публіка бачить у цих каліках справжніх українців. Бідні земляки мої! Нехай публіка — чоловік темний, їй і простити можна. Але великий граматик наш М. І. Греч³⁰ у своїй «Історії російської словесності» бачить у них, крім високої естетичної вартості, ще й історичний сенс. Він прямо говорить, що козак Клімовський³¹ існував за часів Петра І. Глибоке знання нашої історії!!

Прочитавши епізод з літопису Кониського, приятелі по-вечеряли і розійшлись.

Так або майже так минали довгі зимові вечори на хуторі. Часом приїздив і Карло Йосипович нанюхатися табаки з своєї черепашкової табакерки і їхав назад, не вечерявши, хіба тільки іноді вип'є чарочку трохимівки та закусить шматочком бубличка, а іноді то й зовсім не закушує.

Йшлося до свята. Степан Мартинович уже почав розпускати своїх школярів по домівках. Уже й кабана, і другого закололи на хуторі. Парасковія Тарасівна власноручно взялася за ковбаси та інші начинки до свят. Скрізь і з усього було видно, що свято ходить вулицею, а в хату ще боїться зайти.

Ось такого критичного вечора приїхав на хутір Карло Йосипович і привіз листа з пошти, і лист той був з Полтави. Від дітей. І як би ви думали, від кого ще? Від І. П. Котляревського. Парасковія Тарасівна, коли почула, що лист із Полтави, вбігла в кімнату і ковбасу забула покинути в вагані.

— Де ж той лист? Голубчику, Карле Йосиповичу, де ж

лист? Прочитайте мені, дайте мені його, я хоч поцілую.

— Однесіть перше ковбасу на місце, а потім уже приходьте листа слухати,— сказав Никифор Федорович, розгортаючи листа.

— Ой, божевільна я і не схаменуся! — вигукнула вона й вибігла за двері.

Незабаром усі посідали круг столу, і почалося урочисте читання листів.

Спершу були прочитані листи від дітей, з повторенням кожного слова по кілька разів, властиво для Парасковії Тарасівни, причому, звичайно, не обійшлося й без сліз та радісних вигуків, як-от, приміром:

— Ой ви мої богослови-філософи! Соколи-орли мої сизі, хоч би мені одним оком подивитись тепер на вас!

А що починало смеркати, то догадлива Марина, без усякого від господині загадування, внесла в кімнату свічку й поставила її на стіл. Никифор Федорович розгорнув листа від Івана Петровича, перше подивився на підпис і потім уже почав читати:

«Ласкавії мої друзи, Никифоре Федоровичу, Парасковіє Тарасівно і Степане Мартиновичу!»

Усі мовчки поміж себе переглянулися.

Але тому що лист був писаний по-українському, чого не кожен зрозуміє, а інший і зрозумів би, так уста свої паскудити не захоче мужицькими словами, то через це я перекажу тільки зміст листа, від чого повість моя мізерна багато втратить.

Після звичайних поздоровлень з близькими святами Іван Петрович описує добрі якості дітей їхніх і дивується їх незвичайній схожості як фізичній, так і моральній, і каже, що він по мундирах їх тільки і розпізнає. «Я по них,— каже,— посилаю щосуботи. В неділю вони весь час зо мною, і я не налюбуюся ними. Не бажав би я собі кращих за ваші діти. Моя «Муха» щотижня повна описів їх дитячих прекрасних якостей». Далі він пише, що краще було б повести їх по одній якійсь дорозі: чи то по військовій, чи то по цивільній. А далі пише, що немає лиха без добра, бо від неоднакового їх виховання можна мати психологічний досвід, що й покаже, яка може вийти різниця від виховання між двома суб'єктами, цілком однаково організованими. А далі пише, що він неабияк здивувався, коли довідався, що вони добре читають по-німецькому, а ще краще знають латинь, і питає, хто їх учив. (Тут мовчки переглянулися Карло Йосипович і Степан Мартинович). Потім пише, що Гапка їх теж полюбила і постачає їх щонеділі пиріжками та бубликами на цілий тиждень. «Одного разу Зося попросив у мене

гривеника на якусь там кадетську потребу, але я йому не дав: з досвіду знаю, що недобре давати дітям гроші».

— А може, воно, бідолашне, вчителєві хотіло дати, щоб краще показував,— промовила Парасковія Тарасівна, та Никифор Федорович глянув на неї по-своєму, і вона замовкла.

І каже: «Щоб ви про них не турбувалися: свята вони в мене пробудуть. А на свят-вечір з вечерею пошлю їх до мого друга N. У нього теж є діти, і вони там весело зустрінуть свято різдва Христового». Далі пише, щоб вони не забували його, старого, та щоб на час канікул приїздили у Полтаву, і що в Полтаві квартири дуже дешеві, і що Гапка його варить дуже добрий борщ з карасів сушених. «Як уже вона це робить,— каже,— бог її знає».

«Оставайтесь здорові, не забувайте одипокого І. Котляревського.

Р. S. Поклоніться, як побачитеся, доброму мовьму Степанові Мартиновичу Левицькому».

Коли закінчвся лист, Карло Йосипович підвівся, понюхав табаки і сказав «Ессе homo!»* Степан Мартинович теж підвівся і заплакав од зворушення. Та й як не заплакати? Йому, мізерному дякові, пише поклін, і хто ж? Попечитель гімназії. Парасковія Тарасівна теж устала і, повернувшись до образів та хрестячись, з сльозами на очах говорила: «Дякую тобі, милосердий господи, за твоє милосердя, за твою благодать святу. Послав ти янгола-хранителя моїм малим сиротам на чужині». І вона мовчки молилася ї далі, а Никифор Федорович сидів, спершись ліктями над листом, і поринув у глибоке мовчання. Потім згорнув листа, поцілував його, глибоко зітхнув, устав із-за столу і мовчки вийшов у другу кімнату. За півгодини він вернувся, і очі його немовби почервоніли. Парасковія Тарасівна звернулась до нього, питаючи:

— Чи є в нього пасіка? Я тоді, коли була в Полтаві, і забула спитати Гапку. А то б послати йому хоч бочку меду. До свят вже не встигнемо, то хоч до великого посту.

— Пошлемо дві,— сказав Никифор Федорович і мовчки заходив по кімнаті.

Гості попрощались і пішли собі з миром, дивуючись баченому.

Минули ї свята, і зима минає, а весна наступає, ось уже ї великдень за тиждень. Степан Мартинович відпускає своїх школярів по домівках батьківських і наказує, щоб верталися до школи не раніше ушестя Христового. За прикла-

* Оде людина! (лат.).

дом семінарським він теж зробив вакацію своїм школярам. Після свят, попорядкувавши у своїй господі, себто припроручивши догляд за школою та меншими братами старшим братам — двом богословам, а третьому філософові, і наказавши їм, щоб на дозвіллі копали рів, не дуже глибокий, біля дерев посаджених, давши всьому лад, — він позичив у знайомого йому міщанина бідку, звичайно, не таку розкішну, як у Карла Йосиповича, а таку собі простеньку, у другого, теж знайомого, міщанина найняв коня з хомутом на двадцять днів і ночей. Запріг коня в бідку і одною прегарного ранку, попрощавшись з хутором та школою, сів і поїхав підтюпцем до Полтави.

Парасковія Тарасівна послала дітям своє, хоч і заочне, материнське благословення і торбу бубличків, якось особливо смечених. А Зосі свосму ще й півкарбованця грошей, які Степан Мартинович мав передати йому потай од Івана Петровича. Він обіцяв усе це зробити, але не зробив. Він за півкарбованця одправив молебень угодникові Афанасію о здоров'ї отроків Зосима і Саватія, а Зосі якнайсуворіше наказав, щоб він не смів просити гривеничків у Івана Петровича.

У Полтаві з ним не трапилось нічого незвичайного, крім хіба того, що він був у соборі на рукоположенні во дякона його давнього знайомого баса і що новий дякон закликав його до себе, напоїв п'яним і на додачу трохи набив. З чого і зробив Степан Мартинович висновок, що його приятеля ніякий сан не виправить, що він як був басом, так і зостанеться ним аж до могили.

Повернувшись додому з далекого і бідного на пригоди мандрування, школу свою знайшов він у повному ладі, а вдячні брати обкопали довкола новий вертоград його та ще й лозою обгородили. Подякувавши їм як годиться, себто купивши їм по парі юхтових чобіт і демікотону на жилетки, він їх таки просив допомогти йому перенести бджоли з хутора на свою пасіку. Другого дня це й було зроблено. Тепер він, окрім того, що стихарний дяк, учитель душ до тридцяти школярів та ще й пасічник неабиякий.

Минали непомітно дні, місяці й роки. Зося і Ватя росли душею й тілом у Полтаві, а Никифор Федорович і Парасковія Тарасівна старілися собі безтурботно на хуторі й одержували справно щосвята поздоровні листи від дітей. Потім почали одержувати щомісяця, потім і частіше, та вже й не простосерді дитячі листи, а листи такі, в яких почала визначатись вдача авторів листа. От, приміром, Зося

завжди писав досить лаконічно: що він майже старець поміж вихованцями та що по фронті він із перших. А Ватя писав докладніше: він скромно писав про свої успіхи, про убожество своє й не згадував. А про доброго і благородного свого покровителя він списував цілі сторінки. З його листів можна було довідатись про одяг, звички, заняття, одне слово, про щоденний побут автора «Наталки-Полтавки», «Москаля-чарівника» та «Перелицьованої Енеїди».

Наприкінці четвертого року прийшли від дітей листи такого змісту:

«Дорогі родителі!

Випускний екзамен я склав прекрасно: одержав добрі бали з усіх наук, а по фронті вийшов першим. Мене посилають у дворянський полк до Петербурга. А тому й прошу прислати мені, скільки зможете на перший раз, грошей на непередбачені витрати.

Ваш покірний син *З. Сокирін*».

— Сокирін, Сокирін — поганий знак, — промовив стиха Никифор Федорович і розгорнув другого листа.

«Мої ніжні, мої любі родителі!

Бог благословив ваше про мене піклування і мою сильну працю. Я склав свій екзамен майже задовільно, на велику радість собі і на радість нашому всіма любленому і поважаному добродійникові, який кланяється вам і достойному Степанові Мартиновичу. По екзамену мене удостоїли дорогоцінної для мене нагороди: мені прилюдно сам ректор вручив у прегарній оправі Вергілієву «Енеїду» латинською мовою і тоді ж прилюдно оголосив, що мене удостоєно бути посланим до університету, який я сам виберу, на казенний кошт, по медичному факультету. І я тепер прошу вашого батьківського благословення та поради, який саме вибрати мені університет: харківський чи найближчий — київський? Я бажав би останній, бо там професори хороші, особливо на медичному факультеті. А ще більш бажав би тому, щоб бути ближче до вас, мої безцінні, мої любі родителі!

Дожидаю вашого благословення та поради і цілую ваші батьківські руки.

Зостаюся з любов'ю і вдячністю ваш син *С. Сокира*.

Р. С. Поцілуйте за мене незабутнього мого Степана Мартиновича. Вчора й сьогодні добродійник наш скаржитья на біль у ногах і попереку і третій день уже з дому не вихо-

дять. Помоліться разом зо мною за його дорогоцінне здоров'я».

Прочитавши листа, Никифор Федорович сказав:

— Ну, хвалити бога, хоч один скидається на людину.

— Та ще на яку людину! — додав Карло Йосипович. — Я вам пророкую, що з нього вийде доктор, магістр, професор, та ще й знаменитий професор медицини й хірургії. А на додачу — член багатьох учених товариств. Запевняю вас, що так буде. От вам і ескузац молодий! — вигукнув він, цокаючи по табакерці.

— А з Зосі, ви думаєте, нічого не вийде путнього? — спитала Парасковія Тарасівна Карла Йосиповича.

— Боронь мене боже так думати! З нього може вийти добрий офіцер, полковник, генерал і навіть фельдмаршал. Це залежатиме від нього самого.

— Толціте і отверзеться, просіте і дасться вам, — промовив стиха Степан Мартинович.

— Що було, те бачили, а що буде, те побачимо, — сказав сухо Никифор Федорович і пішов до себе на пасіку.

Довго він ходив коло пасіки, схвилюваний якимось мішаним, невиразним почуттям між радістю й печаллю. І, заспокоївши себе надією на всеблагіє провидіння, він повернувся в хату, повторюючи речення Богдана Хмельницького: «Що буде, то те й буде. А буде те, що бог нам дасть».

Другого дня написав він найщирішого вдячного листа до Івана Петровича й послав дітям по двадцять п'ять карбованців, найласкавіше прохаючи Івана Петровича віддати їх дітям, і щоб він превелику ласку для нього зробив — повідомив його, який діти вчинять ужиток з грошей. Бо, каже, гроші в молодих руках — річ дуже небезпечна, і йому, як батькові, можна пробачити таке прохання. Саватісві він радив вибрати університет київський, а Івана Петровича просив панутити Зосима так, як господь підкаже його добродієчному сердцю.

Через місяць вони мали велике щастя обіймати Ватю в себе на хуторі. Ідучи до Києва, він умовив товаришів своїх перебути день у Переяславі, щоб побачитись йому з рідними, на що товариші охоче погодились, тим більше, що він і їх запросив на хутір. Зося теж виїхав з товаришами з Полтави, але тільки Харківським шляхом, а тому й не міг заїхати на хутір.

Після перших привітань Ватя побіг до школи з завітною «Енеїдою» в руках. І, знайшовши свого наставника у

школі в оточенні школярів, що гули, як бджоли коло матки, кицнувся йому на високу шию. Після першого, і другого, і третього поцілунок він подав йому дорогоцінну книжку, мовлячи:

— Ви перший відкрили мені завісу латинської мудрості, вам і належить сія наймудріша і найдорожча для мене латинська книжка.

Зворушений Степан Мартинович прийняв і поцілував книгу. І, любуючись оправою, він розгорнув її й побачив поміж сторінками червоний папір. Це були десять карбованців вдячного Ваті.

— Ви в книжці забули гроші. Ось вони.

— Ні, це вам Іван Петрович посилав через мене, щоб ви погурбувались передати їх вашим убогим батькам. (А насправді це була решта від двадцяти п'яти карбованців, присланих йому в Полтаву).

З радості Степан Мартинович одпустив учнів гуляти, а сам з Ватею пішов на хутір, тримаючи в руках розгорнуту книжку і декламуючи вірші славнозвісного поета. І коли б Вагя так само уважно слухав, як Степан Мартинович читав, то опинилися б обидва по коліна в калюжі, а так тільки сам педагог.

Прогостювавши днів два чи три на хуторі, Ватя почав збиратися в дорогу. А товариші були такі задоволені частуванням гостинної Парасковії Тарасівни, що й на думці не мали їхати далі. А тому неабияк здивувалися, коли Ватя почав прощатися з своїми так званими батьками. Та нічого не вдієш, і вони попрощались. І за кілька днів, прогулюючись по Шулявищині, готувалися скласти екзамен для вступу до університету.

Під час перебування свого в університеті Саватій кожних вакацій приїздив на хутір і обертався на пасічника. Тоді почали вже друкувати статті в часописах Прокоповича про бджільництво. Він їх уважно перечитував і успішно прикладав до діла, на превелику радість Никифора Федоровича. Іноді разом з Карлом Йосиповичем робили вони хімічні й фізичні спроби і навіть жабу (різали?) за методом Мажанді³². А вечорами збирались усі на ганку, і він читав уголос «Енеїду» Котляревського або й справжню Вергілієву «Енеїду». А що він любив пристрасно музику, особливо свої рідні сумовиті мелодії, то з великим успіхом брав у Никифора Федоровича уроки на гуслах і після десятка уроків співав уже, сам собі акомпануючи:

Стала хмара наступати,
Став дощик іти.

До Києва він завжди повертався з напкою, гарненько на-

пханою місцевою флорою, та з кількома скриньками метеликів і всяких кузюк.

За перебування своє в дворянському полку Зося писав щомісяця акуратно листи змісту майже одноманітного. Деякі або, краще сказати, більшу частину своїх листів він варіював словами: «Я незабаром з ласки божої пранорщик, а в мене грошей жодної копійки немає». З приводу чого звичайно говорив Никифор Федорович: «А будеш офіцером, то й гроші будуть».

Одного разу написав йому Ватя, щоб він прислав йому літографований естамп * з картини «Останній день Помпеї»³³, і на цю потребу послав йому три карбованці грошей. А Зося розсудливо розміркував, що три карбованці — гроші, а естамп що таке? Аркушик зіпсованого паперу, та й годі. І прямо написав братові, що про таку картину в Петербурзі й не чув і що гроші він йому згодом вишле; а якщо хоче, то на Невському проспекті сила різних картин продається, то можна буде купити одну й переслати. Ватя написав йому, щоб він купив якийсь естамп, якщо вже не можна знайти «Останній день Помпеї». Він і купив йому московський літографований копійчаний твір «Тінь Наполеона на острові Св. Єлени»³⁴. Ватя, доставши сей твір, не міг надивуватися естетичному почуттю рідного братика, і знаменитий кушт *† полетів у пещ огненную.

Незабаром після всеспалення «Тіні Наполеона» голосно прошуміли, з'явившись на світ, «Мертві душі». «Библиотека для чтения»³⁵, а з нею і статечні добромисні люди вилаяли книжку й автора, називаючи книжку брудною і неморальною, а автора сіячем плевел на ґрунті виховання благодареної молоді.

Незважаючи, проте, на охоронців моральності й охоронниць російського слова, «Мертві душі» розлетілися швидше за птахів небесних по широкому царству російському. Прилетіло кілька примірників і до стародавнього Києва і дебютували, звичайно, в університеті. Інспектор незадоволено і навіть з острахом помітив, що студенти збираються гуртками і щось регочучи читають. Спочатку він подумав (що дуже можливо): «Мабуть, якась каналія скомпонувала на мене пасквіль». Але, побачивши, що студенти читають друковану книжку, він відчув полегкість на серці. Як чоловік, що мало стежив за розвитком рідної літератури, і чоловік, що не належав до банди охоронників моральності, довідав-

* Е с т а м п — тут репродукція.

** К у ш т — гравюра.

шись, що книга титулується «Мертві душі» і, мабуть, страшна, махнувши рукою, сказав: «Нехай собі читають, аби не шиячили та на Хрести вікон троштити не ходили». Як бачимо, в інспектора дворянського поема «Мертві душі» не викликала ніяких побоювань.

Саватій перше уважно прослухав «Мертві душі», потім ще уважніше прочитав, а прочитавши, набрався наміру хоч би там що здобути цю книжку і під час вакацій читати вголос на хуторі. Зібравши в себе останній дріб'язок і позичивши карбованця півтора, подався він до контори застрахування життя, вона ж і книгарня. Питає, чи є «Мертві душі», а книгар тільки очі витріщив. Йому здалося, що відвідувач питає про ті мертві душі, які застрахували свос земне буття в його конторі. І, обернувшись до відвідувача, сказав, що є тільки дві. «Будьте ласкаві мені один екземпляр». Книгар знову отетерів. «Ви мене не так розумієте. Чи одержали ви книжку, яка має назву «Мертві душі», твір М. Гоголя?» — «Ні, ще й оголошення не читали». — «Отже, нема й надії мати від вас її коли-небудь», — сказав Саватій і вийшов на вулицю. Він хотів був піти до Глюзберга, та згадав, що там не продають російських книжок, зайшов на хвилину додому, написав до брата листа, вклав у нього гроші й відніс на пошту. Сердега! Йому й на думку не спала «Тінь великого Наполеона».

Через місяць дістає він оповістку з поштової контори, що на його ім'я прийшла посилка на п'ять карбованців сріблом. Зрадівши, біжить він до інспектора, а від нього просто до поштової контори. Питає за посилку. Йому подають. Помацав — м'яке. «Вона», — промовив він і вийшов з контори. На вулиці розрізав мотузок складаним ножиком, розпоров клейонку, розгорнув обгортку і з жахом прочитав: «Ніклас, «Ведмежа Лапа»³⁶. Потьмарилося в очах у бідолахи, і напівроззнакована посилка випала з рук. Простоявши з хвилину, пішов він, сумний, сам не знаючи куди, а посилка так і зосталася на вулиці, аж поки її не підняв якийсь старець і, оглянувши уважно, пішов прямо в шинок. Шинкар мав частя за шкалик придбати безсмертний витвір і, як людина письменна і допитлива, тепер щасливо почитує на дозвіллі, а часом і вголос читає своїм запізнілим одвідувачам.

При посилці листа не було, а була засунута лаконічна записка пренаївного змісту: «Мертві душі» заборонені. І цензор, і автор сидять у фортеці. А посылаю тобі чудову книжку — «Ведмежу Лапу». Твій брат такий і такий».

Та незважаючи на те, що й цензор, і автор сиділи в фортеці, «Мертві душі» незабаром з'явилися в конторі застраху-

вання життя і продавалися вільно. І Ватя, йдучи якомсь повз контору, побачив примірник, виставлений у вікні. Добре, що він не читав братової записки, а то б, чого доброго, брата назвав би безсовісним брехунцем. Прочитавши кілька разів обгортку і полюбувавшись нею, Ватя вирішив будь-що придбати велику книгу, тим паче, що й вакації наближались. Після акту, того ж дня одніс він мундир свій, як річ тепер зовсім не потрібну, позичальникові нікчемного металу за невеликі проценти. І, придбавши за одержані гроші примірник великої книги, він мав невимовну насолоду читати її вголос на хуторі. Увечері — на ганку, а вдень — під лицою на пасіці.

Чи не в сотий раз майже напам'ять читав він Парасковії Тарасівні, що уважно слухала його, «Повість про капітана Копейкіна»³⁷, коли це в'їхав на подвір'я своєю бідкою Карло Йосипович і ще здаля показав лист. Читання про Копейкіна, звичайно, було припинене, а читання листа почав сам Никифор Федорович і, звичайно, про себе. Прочитавши листа, він кинув його на підлогу і спересердя сказав: «Тільки те й знає, що грошей просить. Легко сказати, триста карбованців!» І він пішов до покоїв, а за ним і Карло Йосипович.

Парасковія Тарасівна, піднявши обережно листа, передала його Ваті й просила прочитати (сама вона скорописі не читала, а тільки друковане), одначе не так голосно, як про того капітана. І Ватя стиха прочитав ось що:

«Дорогоцінні мої родителі!

З ласки божої я тепер прапорщик лейб-гвардії гренадерського полку. А ви повинні самі знати, як повинен держати себе гвардійський офіцер. Тут не Полтава і не миршавий Переяслав, а люди добрі кажуть, столиця. А тому мені треба на перше обладнання принаймні 300 карбованців сріблом.

По сьому zostaюся ваш син *З. Сокирін*».

Ватя, прочитавши листа, згорнув його й подав Парасковії Тарасівні.

— Та ти все прочитай, і тоді даси мені, я його сховаю.

— Та я ж усе й прочитав.

Вона, бідолашна, не йняла віри, розгорнула листа, порахувала рядки, і переконавшись у гіркій правді, кинула листа під стіл і, затуливши обличчя руками, гірко-гірко заридала.

Небого ти, небого! Це тільки квіти, а струйний плід ще й не зав'язувався.

За кілька днів виблагала вона, плачучи, триста карбованців у Никифора Федоровича, і тому що він одмовився писати листа, а Ватя поїхав уже, то вона сама церковними буквами написала такого листа:

«Зосю мій, орле мій! Виплакала, виблагала я й посилаю тобі гроші, а Никифор Федорович на тебе гнівається».

Загорнула в лист гроші й сама повезла на пошту. Поштмейстер неабияк здивувався, побачивши листа з грошима і без адреси на конверті. Поїхала вона до Карла Йосиповича, той написав адресу, і лист пішов.

Одержавши гроші, гвардійський прапорщик не звернув уваги на лист або, краще сказати, на обгортку. Та другий, теж гвардійський прапорщик, підняв цю обгортку і, прочитавши, заховав у кишеню, а другого дня в екзерцис-гаузі показав її полковій братії. І почалося. Спершу не розумів Зося, в чому річ. А коли зрозумів, то одного прегарного ранку після навчання запросив усю чесну компанію до Сен-Жоржа*, влаштував розкішний сніданок і, напідпитку, розповів братії от що про лаконічного листа: що в нього в Полтаві осталася аміка, себто коханка, багата і неписьменна купчиха, яка краде в чоловіка гроші і постачає ними вашого покірного слугу. «Ура! — заревіла компанія. — За здоров'я усіх неписьменних коханок!» Гости повторювались до самого вечора. А ввечері вся компанія рушила дивитись на Тальйоні³⁸, звичайно, коштом щасливого коханця.

Не минуло й півроку, як од щасливого коханця одержали на хуторі листа такого змісту:

«Через вас, ніжні, дбайливі родителі, мушу я покинути гвардію і просити перевodu в армію, бо я старець, а у вас скриві тріщать від золота.

Ваш благородний син *Сокирін*».

А причина перевodu його в армію була ось яка.

Якось у Марцинкевича³⁹, в цьому славнозвісному танцкласі (який Зосим відвідував щоп'ятниці неодмінно), за якусь зрадницю почав він, п'яний, бійку з теж п'яними черкесами. До справи втрутилася поліція, і кінчилося тим, що черкесам, як азіатцям, пробачили, а його, як європеяця, перевели в армію в тому ж чині.

Після цього перевodu не забарився й другий, тільки без будь-якої вигадки з боку мого шибайголови-героя, бо він припинив усяку кореспонденцію зі скнарами, як він висловлювався, себто із своїми добродійниками.

* «Сен-Жорж» — назва ресторану за ім'ям власника-француза.

Для письменника плодovitішого, ніж аз грішний, і більш обізнаного з військовим побутом нашої дуже численної благородної молоді, для такого письменника тут одкривається широчезне поле, засіяне таким гірким насінням, що коли плід його достигне, то потомкам нашим не треба буде купувати сабуру. А талановитий письменник, як добрий городник, міг би потроху висмикувати плевели з пшениці. І то було б добре. Але талановиті письменники, які знають цей побут, більше звертають свою спостережливу увагу на солдатські приказки та їх безраднісні пісні, що тільки здаються молодечкими.

Хоч-не-хоч, а мушу пояснити причину перевodu мого героя з армії у внутрішню сторожу, себто в астраханський гарнізонний батальйон.

У місті Ніжині кватирував армійський піхотний полк NN. У цей полк і перевели мого приятеля, і він оселився у білій хатині з садочком і квітничком, якраз проти грецького кладовища. Першого ж дня він побачив у квітнику таку квітку, що в нього й слинка потекла. Цією чарівною квіткою була красуня ще на самому світанку життя і одне-єдине добро найубогішого старого вдівця міщанина Макухи. Продовження і кінець повісті вам відомі, терпеливі читальники, і я не маю наміру набридати вам, переказуючи тисячу й одну, на жаль, не вигадану повість чи поему за цим сумним зразком, починаючи з «Еди» Баратинського⁴⁰ і кінчаючи «Катериною» Ш[евченка] та «Сердешною Оксаною» Основ'явенка. Продовження і кінець такі самісінькі, з тою хіба одміною, що приятеля мого мало не примусили були одружитися з міщанкою Якилиною, дочкою Макухи. Спасибі старому, доброму полковому командирові, що заступився за свого офіцера. Інакше якраз би й повінчали офіцера з міщанкою. Але й добрий старик, полковий командир, кращого нічого не міг вигадати, як звеліти йому негайно ж подати в перевод, та й по всьому. Офіцер другого ж дня подав у перевод, а тим часом одвідував Якилину, що ледве вже ходила, і запевняв старого, що з кожною поштою жде батьківського благословення. Прийшов перевод. І Зосим із радощах зайшов у так звану кондитерську Неминая і, добренько хильнувши перед виїздом, почав розповідати якомусь нетверезому, але багатому Попандопуло свою лицарську історію. Він так захоплююче розповідав, що багатий еллін* не стерпів і затопив йому всією п'ятірнею в благородний портрет, він — еллінові, а еллін знову йому, і завелися. Але тому що еллін був літами старіший і силою слабший, то він

* Еллін — грек.

і знемігся. А на ту хвилю наспів охоронник миру в особі городничого і звелів обох заб'як узяти під арешт. Почалася справа. Багатого гендляря елліна виправдали, а благородного незможного офіцера одружили з міщанкою Якилиною й перевели в астраханський батальйон.

О моя сердешна Якилино! Коли б ти могла прозирати в своє безталання, в свою гірку майбутню долю, ти втекла б у ліс або втопилася б у гнилому Острі, а не вінчалася б з благородним офіцером. Але ти, простодушна міщанко, в глибині непорочної душі своєї вірила пустим словом, що ніжне кохання вгамує і звіра лютого. Це були тільки слова, більш нічого. А ти, дурненька, думала, що воно й справді так. Сердешна, як дорого ти заплатила за свою простодушність! Ти загинула, і не врятувало тебе від гіркої долі ані кохання ніжне твоє до п'яної потвори, ні навіть єдина твоя золота надія — твій первісток, твоє чудове дитя. Ви обоє валялися на брудній астраханській вулиці, поки вас не прибрала й не поховала великодушна поліція.

Та, незважаючи на всі витівки, приятель мій наближався вже до чину капітана. А брат його тільки що кінчив курс в університеті св. Володимира.

По екзамену удостоївся він скромного звання лікаря з чином дванадцятого класу. А після акту повідомлено його, що волею уряду його, як казенно-коштного вихованця, призначено до оренбурзького третьокласного шпиталю. В канцелярії йому видали третину платні наперед, прогони й подорожню. І він, як бідняк, попрощався нашвидку з товаришами і другого дня, не дуже сумуючи, покинув старий Київ, може, й назавжди. Товариші хотіли були проводити його хоч би до Рязанова, та, очевидно, проспали, бо Саватій перевізся через Дніпро до схід сонця, а в Броварі приїхав якраз тоді, коли туркеня-смотрителька роздмухувала в сінях на кабиці вогонь, щоб зварити каву. Випивши за невеличку ціну склянку кави і взявши, теж за невелику ціну, пляшечку броварського лікеру (винахід тієї ж турецької-смотрительки), він увечері уже весело розповідав про свій екзамен прихильним слухачам на ганку самотнього хутора.

Саватій вирішив пожити тижнів зо два на хуторі, може останні, серед наймиліших і найдорожчих його серцю людей. Незважаючи на одноманітність сільського, а тим паче хуторянського життя, дні летіли, як секунди. Такі вони взагалі — швидкі, в радості і такі ж повільні в журбі. Коли б на хуторі всі, не минаючи й Марини, бажали скорого кінця тим двом фатальним тижням, то вони тривали б принаймні місяць. Але тому що всі бажали віддалити фатальний день

розлуки, то він, на великий жаль кожного, і наближався так швидко.

Напередодні від'їзду, по обіді, Никифор Федорович узяв Саватія під руку і, як звичайно, повів його на пасіку. Не дійшовши кроків кілька, він спинився, показав на дві розкішні липи, що росли перед самим входом на пасіку, і сказав:

— Ці два дерева привіз я з архієрейського гаю, що в Андрушах, того ж року, коли вас ми знайшли на моєму хуторі, і посадив на спомин про ту велику радість. Дивись, які вони тепер широкі та високі і який розкішний цвіт дають. А вас з братом не судилося мені від бога на старості літ бачити такими ж однаково прекрасними, як оці липи. Брат твій зганьбив благородну натуру людини. Він зневажив усе святе на землі в особі вашої найніжнішої, хоч і не рідної, матері, а моєї доброї дружини. Мене він міг забути: я чоловік суворий і не люблю зайвих піжностей з дітьми. Але вона, моя бідолашна великомучениця, очей з нього не зводила. І тепер що ж? П'ятий рік хоч би звістку яку про себе подав. Як у воду впав. А вона, сердешна, день і ніч за нього молиться й плаче. Правда, я сам винен... Та це було її бажання, щоб бачити його офіцером, а не благородним чоловіком. Жни, що посіяла.

І вони повагом увійшли на пасіку, посідали під липою, і Никифор Федорович говорив далі:

— Еге ж, тяжко, Ватю, дуже тяжко кінчати дні свої і не бачити, що твої надії справдилися. Ти, Ватю, їдеш тепер у таку далеку країну, про яку в нас і чутки не було. Пиши нам з старою. Не лінуйся, описуй усе, що побачиш і що з тобою трапиться. Пиши все. Це для нас, майже самотніх старих, буде і нове, й повчальне. А якщо буде тобі потреба яка в чужій далекій стороні, то пиши до мене, як у ломбард, з якого вислали б тобі твої власні гроші. У мене для тебе завжди знайдеться четверик-другий карбованців. А тим часом ось тобі триста їх, таких самісіньких, як і Зосі послала моя стара. Дорога далека, а дорога любить гроші. — І він подав пачку асигнацій.

Саватій відмовився од грошей, кажучи, що на дорогу в нього є прогони і третина платні, а на місці, якщо треба буде йому грошей, то він напише, а в дорозі зайві гроші — зайва морока.

— Ну, як знаєш. Тебе вчити нема чого. Хто не потребує грошей, той багатший за багатого. Тепер я тобі, Ватю, усе сказав, що в мене було на серці. І ще раз прошу: не забувай нас, старих, особливо її. Вона, бідна, зовсім приголомшена мовчанням Зосі.

Після цього старий пішов, щоб відпочити, як звичайно, під повіткою, а Саватій узяв «Енеїду» Котляревського і прочитав кілька сторінок напівголосно, ніби заколихуючи старого. Побачивши, що монотонне читання подіяло як треба, він згорнув книжку, встав і тихо вийшов з пасіки. І аж до вечора блукав кругом хутора, невиразно роздумуючи про своє самотнє майбутнє.

Увечері, коли всі зібралися на ганку, прийшов і Саватій, і після кількох слів, сказаних майже навмання, він ніби згадав про щось важливе і, звертаючись до Никифора Федоровича, промовив:

— Мені давно хотілось подивитися на вашу скрипку, та все забуваю, а ви якось казали, що то скрипка дорога.

— А таки й дуже дорога, і тим ще дорожча, що на ній грав добродійник мій, покійний отець Григорій. І мені відказав її по смерті.

— Дозвольте мені хоч глянути на неї.

— Поглянь, поглянь, але що ти в ній побачиш?

— А може, що й побачу.—І з тим словом пішов у кімнату Никифора Федоровича, дістав з ящика скрипку, попробував струни і, вийшовши у велику світлицю, заграв спершу мелодію, а потім варіації Липинського⁴¹ на відому галицьку пісню:

Чи я така уродилась,
Чи без долі охрестилась?

.

Ефект був надзвичайний. Хвилини, може, зо дві сиділи слухачі мовчки, ніби зачаровані. Перший схопився з лави Никифор Федорович, вбіг у світлицю, плачучи обняв віртуоза і промовив:

— Сину мій, радосте моя! Надіє моя золота! Коли і де ти вивчився грати на скрипці цієї божественної пісні?

Саватій розповів:

— Випадково зустрів я в Києві, правду кажучи, на Хрестах, сивого старця-скрипача, і він так грав, що в мене волосся дуба ставало. Я познайомився з ним, просив його заходити до мене, і він навчив мене не тільки грати на скрипці, а почувати та розуміти музику.

— Напиши в Київ, щоб приїхав до мене цей боякий чоловік. Я все йому віддам, і навіть мою пасіку.

— Його вже немає серед живих. Я сам на своїх плечах виніс його на Скавицю.

— Спасибі тобі, чадо моє єдине, що накрив ти землею прах великої людини. От що,— вів далі він повагом.— Довго я думав, кому zostавлю, кому заповім мій дорогий спадок,

мою скрипку, гусла і книги. Думав був, грішний, у труну покласти з собою, бо не бачив довкола себе чоловіка, гідного володіти таким добром. А тепер я чоловіка бачу такого, і чоловік цей — ти, моя золота надія. Візьми ж скрипку собі тепер. А книжки і гусла візьмеш у спадщину по мені з усім добром моїм, а тим часом нехай воши втішають нашу самотню старість.

І він підійшов до гусел, розкрив їх, торкнувся струн, розгладив обома руками свою густу, широку, срібну бороду (він уже три роки її носить), мов якийсь Оссіан*, ударив по струнах —

И вещи зарокотали.

Після прелюдії заспівав він своїм старечим, тремтячим, але натхненним голосом; до нього приєднав свій свіжий тенор Саватій, і вони заспівали:

У степу могила
З вітром говорила.
Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла.
.

Карло Йосипович, на що вже був не тонкосльозий, а й він не витримав, вийшов з світлиці, дстаючи з кишені хусточку. А як заспівали вони:

Летить орел через море.
Ой дай, море, нити!
Тяжко, важко сиротини
На чужині жити,—

то Карло Йосипович уже й у світлицю не міг увійти, так і зостався на ганку до того часу, поки не сів на свою бідку та не поїхав до міста.

Другого дня запросили на обід покровське та благовіщенське духовенство. Спочатку сам протоієрей прочитав акафіст пресвятії богородиці, а Степан Мартинович із своїми школярами хором співали «О всепетая мати». Потім собором правили молебень, а Степан Мартинович, облачившись у сляхар, читав «Апостола». По відправі молебня тричі проспівали хором «Многая літа».

Духовенство трапезувало у світлиці, а школярам подали обід на дошках на дворі. А по обіді сама Парасковія Тарасівна видала їм по книшчу, по стільнику меду та по п'ятаку грішми.

* Оссіан — легендарний кельтський співець, під ім'ям якого були видані в Англії в кінці XVIII століття Джемсом Макферсоном переробки зібраних ним народних пісень («Поєми Оссіана»).

А надвечір Саватій Никифорович міняв уже коней на першій станції і, немало дивуючись, побачив, коли перекладав речі, бодню з медом і мішок яблук.

У Полтаві зайшов він уклонитися будиночкові покійного Івана Петровича. Його зустрів молодий, досить незграбний чоловік і сліпа Галка. Відправивши в будиночку панахиду за упокій душі свого добродійника, зажушений виїхав він з Полтави, благословляючи пам'ять доброго чоловіка.

Об'їхавши собор, з'їхав він з гори і якраз проти темної, з трьома банями, дерев'яної церкви, що її збудував Мартин Пушкар⁴², спинив поштаря і довго дивився не на пам'ятник XVII віку, а на протилежний бік вулиці, на біленьку, з зеленим садочком хатку. Перехожі думали, що він просив напитись, а йому довго не виносять. Хатка йому здалася пустою, і він хотів був сказати поштареві «рушай», як раптом у розбитому вікні хатини з'явилася молодиця з дитиною на руках. Він здригнувся, дивлячись на молодицю, і ледве проказав: «Можна зайти?» — «Можна», — одповіла молодиця, і він зскочив з воза, переступив перелаз і опинився в хатці.

— Здорова була, Насте! Чи впізнала ти мене?

— Ні. — І сама спалахнула й здригнулася.

Довго і сумно дивився він на її чудову, граціозно схилену на груди голову. Вона теж мовчала. Коли б не ворухилися на грудях складки білої сорочки, то можна було б подумати, що вона скам'яніла. Раптовий рум'янець змінивсь на блідість, і здавалося, що білява дитина грається на плечах мармурової Пенелопи*. Саватій узяв її руку і промовив:

— То ти мене й не впізнала, Насте?

— Впізнала... Я на дворі ще впізнала, та тільки так... соромно було сказати, — говорила вона, і з її карих прекрасних очей покотилися поволі буйні сльози, а дитина простягала ручки до Саватія й лепетала: «Тату! Тату!»

— Я їду далеко, Насте, і заїхав до тебе попрощатися.

— Спасибі вам! — промовила вона пошепки.

— Прощай же, моя Настусю! — І, поцілувавши її в щоку, швидко вийшов на вулицю, сів на підводу й поїхав.

Настя довго стояла на одному місці і тільки шепотіла: «Прощайте, прощайте!» Глянула на дитину і гірко-гірко заплакала.

Переїхавши міст на Ворсклі, Саватій обернувся лицем до

* Пенелопа — дружина Одиссея, героя епічних поем античного світу «Іліади» й «Одиссеї» Гомера; у переносному значенні — вірна дружина.

Полтави і, здавалося, шукав очима біленьку хатину, що давно вже заховалася в деревах. «Вже й не видно її»,— промовив він стиха і почав дивитися на зачурену в зелені сади Полтаву. Довго дивився на будиночок, що приліпився на горі, коло собору, і на кам'яну маленьку башточку, бог знає нащо поставлену проти завітної хатини по той бік яру. Багато чого нагадала ця напівзруйнована башточка моєму сумному героєві. Дивлячись на неї, він згадав той час, коли він щонеділі приходив з гімназії і не раз ховався в ній, граючись у піжмурки з білявою та жвавою онукою Гапчиною, Настусею, тепер матір'ю такої ж прекрасної білявої дитини, якою сама була колись.

Гарна була тринадцятилітня Настуся, дуже гарна, особливо ж неділями, коли приходила вона до своєї бабусі на цілий день у гості. Пов'яже, було, на голівку червону стрічку, натикає за стрічку всяких квітів, а якщо черешні поспіли, то й черешень, та як тільки розвидниться, біжить до бабусі, сяде собі, як доросла, під хатою і замислиться. Про що ж могла замислитись тринадцятилітня дитина? А вона замислювалася про те, чи скоро повстають паничі та підуть до церкви і вона піде з ними. «А як вийдуть з церкви та пообідають, ми й почнемо гратися в піжмурки, я сховаюся в тій комірці, що на горі, а Ватя прибіжить та й знайде мене»,— думала Настя і ставала червоною за свою стрічку, квіти й черешні і, забувшись, скрикувала: «Ах!»

— Чого ти там ахаш? — питалася Гапка, висунувши голову в вікно.

— Жаба, бабо.

— Вона не кусає, тільки як на ногу скочить, то бородавка буде. Іди в хату, ти змерзла!

— Ні, бабо, я не змерзла.— І вона зоставалася під хатою і знову замислювалася.

Ваті минуло вже шістнадцять, а Настусі п'ятнадцять літ, коли сховаються вони, було, від Зосі десь у бур'яні або втечуть аж за Ворсклу, назбирають усяких-усяких квітів та й посідають під дубом. Ватя сплете вінок з квітів, покладе його на голівку Настусі та й дивиться на неї цілий день аж до вечора. Потім поберуться собі за руки й прийдуть додому, і ніхто їх не питає, де були і що робили. Хіба що Зося іноді скаже: «Бач, повтікали, а мене не взяли з собою!» Минув ще рік, і дитяча любов обернулася вже не на дитячу. Уже Настуся була струнка, вродлива шістнадцятилітня дівчина, а Ватя— сімнадцятилітній красень парубок. Ночами він довго вже не міг заснути, Настуся теж.

Вона під горою, у себе в садочку, до півночі співала:

Зійшла зоря ізвечора,
Не назорілася...

.

А він, стоячи на горі, до півночі слухав, як співала Настуся.

Незабаром почалося трепетне стискання рук, раптові поцілунки і довге вечірнє стояння під вербою. Правда, що ці побачення закінчувались тільки довгим поцілунком. Ватя щодо цього був справжній лицар... Але сатана дужий, і бог знає, чим би могло закінчитися стояння вночі під вербою, коли б Ватя не склав дуже добре свого екзамену і несподівано не виїхав до Києва.

То було його перше і, можна сказати, останнє кохання.

У Києві, було, гуляючи надвечір у саду великою алеєю, зустріне він красуню — так холодом і пройме його, і він, приголомшений, довго стоїть на одному місці й дивиться, як миготить у юрмі красуня, і, отямившись, шепоче: «Не пара». І одводить очі на освітлену вечірнім сонцем панораму старого Києва. Потім ішов униз терасою на Хрещатик, приходив додому і, засвітивши свічку, сідав за якусь енциклопедію і занурював у чорнило разом з пером і ясний світоч своєї самотньої молодості.

У Зосі так само рано прокинулося щось схоже на якусь там пристрасть до Олімпіади Карлівни, уже дорослої дочки інспектора, і так само це було перерване раптовим його від'їздом у дворянський полк. Та коли він, стрункий, гарний хлопець, одягнув гвардійський мундир, він раптом відчув у собі таємну силу магніту для прекрасних очей. І він не спинявся в священному трепеті, побачивши жіночу вроду, а чудові його очі вкривалися каламутною вологою або палали вогнем шаленого тигрєняти, і, чи була то дівчина, чи заміжня жінка, він не питав себе, навіщо, а просто починав залицятись, і майже завжди з успіхом. Він став справжнім дон-жуаном із зародками ще якихось пристрастей, що поганяють людину.

По приїзді в Астрахань Зося незабаром мав славу між морськими та гарнізонними офіцерами хвата на всі руки, себто крутія, але в військовому словнику це тривіальне слово замінене словом «хват».

Прибувши в Астрахань, він сховав свою Якилину разом з сином у брудному завулку на Свистуні, а собі найняв квартиру в місті і заповнив її, що того вимагає служба. А вона, простосерда, й повірила. Один тільки батальйонний командир та його ад'ютант знали з формуляра, що він одру-

жений, і ще — та й то тільки догадувався — кварталний, бо в довіреному йому кварталі жила штабс-капітанша Сокиріна. Інша ж астраханська публіка і не догадувалася. А матінки то навіть дивилися на нього як на пристойну партію своїм уже позеленілим Катенькам та Сашенькам. Але він дивився на все це крізь пальці і несамовито гнув на не. Ще несамовітіше пив чистісінький ром, а на чихир і дивитись не хотів, обзиваючи його вірменським квасом. До всього того він з надзвичайним успіхом виявляв свою, можна сказати, геніальну здатність позичати й не віддавати гроші, за що частенько його величали не Ноздровим (астраханська освічена публіка тоді ще й не чула про «Мертві душі»), а просто шахраєм, за що він анітрохи не був у претензії. Щасливий темперамент! Або, краще сказати, до чого може вдосконалити себе чоловік у товаристві порядних людей!

Неділями й святами почав він запопадливо ходити до вірменської церкви, на загородні вірменські гульбища, де незабаром здобув собі не одного матаха, особливо серед молодих синів багатих і старих батьків, і де після незчисленних якшіолів* з'являлися карти і починалася забава, що кінчалася майже завжди бійкою, тож не раз він повертався до міста з пошкодженим «портретом». І після цієї тільки невдалої спекуляції навіщав він свою бідолашну Якилину, запевняючи її, що хотів купити для неї туркменського аргамака, привезеного з Новопетровського укріплення, сів спробувати, і ось що воно вийшло. Та, звичайно, вірила, а він собі рапортувався недужим і, дожидаючи, поки «портрет» набере належного вигляду, значив на дозвіллі карти, з чого Якилина неабияк дивувалася. Загоївши «портрет» і позначивши карти, він зникав і незабаром з'являвся знову лагодити «портрет». І на сей раз запевняв Якилину, що хотів був для неї купити в купця Н. Н. в'ятський троян, і от що наробив клятий троян. Історія з «портретом» повторювалася часто, так що й простодушна Якилина почала зазідозрювати щось недобре.

Зимою 1847 року не приходив він до Якилини з пошкодженим «портретом» місяців зо три. Вона прождала ще місяць — нема, ще місяць — нема та й нема. Вона вже думала, що, може, його, боронь боже, вбили коні, як одного ірегарного ранку прийшов до неї вістовий з головної гауптвахти і сказав їй:

* Якшіол (*киргизьке*) — вигук на бенкеті, що означає — «хай живе».

— Його благородіє наказали вам, щоб ваше благородіє приділили їм сороківку або з речей що-небудь.

— Яке благородіє? — вигукнула вона з переляку.

— Його благородіє, штабс-капітан Зосим Никифорович.

— Де він?

Вістовий спершу всміхнувся, але як він і сам був українець, то вона легко зрозуміла, в чому річ, нашвидку причепурилась, узяла за руку Гриця і сказала вістовому: «Ходімо».

Сердешна, ти поклала край і слідству, і судові, сама того не знаючи. Його тримали на гауптвахті й судили за різні злочини, майже не доведені на слідстві, а ти своєю появою все докінчила. Ти перед усім караулом назвала його своїм чоловіком, а всьому ж місту відомо що він зять вірменина N. N., і так само всьому місту відомо, що прекрасна вірменочка дозволила себе викрасти й повінчатися з нею таємно у Чорному Яру. Що він, як справжній герой роману, і вчинив без суперечки, запалившись не так прекрасними оченятами своєї коханої, як червінчиками її шановного родителя. Честолюбний вірменин охоче простив, але щодо придачі лаконічно сказав: «Чекá!» *

«Недобре! — подумав мій лицар. — Трохи дав маху. Треба буде зайти з іншого боку». І, прийшовши додому, почав насамперед лаяти, а потім умовляти та упрощувати свою вірменочку, щоб вона обікрала батька, запевняючи її, що заради ж її щастя це треба зробити, що він, старий скнара, умре з голоду, а гроші куховарка вкраде. Але, незважаючи на всі його доводи, що треба обікрати батька, вірменочка рішуче сказала: «Чека».

— А, чека, то й чека! Я вживу своїх заходів. — І він вигнав свою вірменочку з квартири, знявши з неї салоп і дороге намисто. За витрати і збитки, як він сам висловився.

Після цієї катастрофи він почав множити свої мерзоти паче усякого писанія і дійшов, нарешті, до того, що його посадили на збереження в гауптвахту.

Поки доведено було законним порядком, що він хват на всі руки і до того ж двосженець, та поки він перебував на збереженні, бідолашна Якилина ходила на поденну роботу чистити воблу і ввечері приносила своєму ув'язненому чоловікові заробленого гривеника.

Поки визначають гідну кару моему лицареві, я перенесу мою немудру розповідь у неісходимі киргизькі степи.

* Чека (вірменське) — ні.

— Чого ж це так премудро, господи боже мій милосердний, ти створив усе на світі? Не придумую, не пригадаю! Одного ж дня і навіть, може, однієї години вони узрили світ божий животворящий, а тепер Зося вже капітанського рангу, а Ватю тільки вчора з школи випустили. І не придумую, і не пригадаю, як це воно так на світі божому твориться?

Того ж дня, як виряджали Ватю з Переяслава, Парасковія Тарасівна задала собі таке питання, і багато днів вона його собі задавала. Але, не знаходячи в собі самій відповіді на своє мудре питання, вона надумала була спершу вдатися до Никифора Федоровича, та, поміркувавши, передумала. «До Карла Йосиповича хіба?» І теж передумала. Він німець, — міркувала вона, — то щось непутне й скаже через свою німецьку натуру. Хіба що Степан Мартинович? Ба ні! Він не напоумить мене. А може, й напоумить. Адже я просто дурна, а він принаймні книжки читає, то, може, що й вичитав. Не знаю, чи прийде він увечері до нас, чи ні? Хіба самій піти до нього? Так, нібито на пасіку подивитись».

І, запнувши голову доброю хусткою, а в другу зав'язавши десяток бубличків, рушила за Альту.

Проходячи повз школу, вона спинилася й послухала, як школярі вчаться, а йдучи далі, пошепки говорила:

— Бідолашні діти! Їм би треба хоч обід коли-небудь справити.

Степан Мартинович, побачивши крізь вікно свою дорогу відвідувачку, вибіг із школи з непокровенною главою, в самому білому полотняному халаті, і двома стрибками паздогнав її коло входу в сад і на пасіку, кажучи:

— Вітаю вас у нашій палестині...

— Ах, як ви мене перелякали!

— Смиренно прошу прощення прогрішеній моїх, — говорив Степан Мартинович, одчиняючи хвіртку в сад.

— А я сьогодні сиджу собі дома сама як палець. Никифор Федорович на пасіці, а Марина огородину поле. То я сиджу собі та й думаю: піду лишень я подивлюся, що воно за сад і за пасіка у Степана Мартиновича, та й його таки провідаю, бо він щось цурається нас.

— І подумати про мене, боже боронь, отаке грішне! Та я ж і вчора, і позавчора, і щовечора у вас сиджу, та й сьогодні зайду, як, дасть бог, управлюся.

— А я коли не бачу вас цілий день, то мені здається, що цілий рік.

По сій мові вони зайшли в курінь. У курені, долі на соломі, розстелене біле рядно і на ньому подушка. То було смиренне ложе Степана Мартиновича. Біля ложа стояв че-

реп'яний глечик з водою і такий самий кухоль, а з-під подушки виглядав ріжок неодмінної «Енеїди». Парасковія Тарасівна з хвилину дивилася на все це і співчутливо сказала:

— Чудово, все чудово; нема чого більше й сказати. Але от що,— мовила вона, сідаючи на лежачий порожній вулик.— Навіщо ви книжку кидаєте на пасіці? Ну не дай боже якогось лихого чоловіка: прийде та й украде, а книжка ж, самі знаєте, дорога.

— Дорога, дорога книга, Парасковіє Тарасівно. Вона моє єдине напучення, пошли господи царство небесне незлобивій душі нашого добродійника Івана Петровича.

— Ми думаємо з Никифором Федоровичем, як бог дасть діждати, після Семена одправити панахиду по Іванові Петровичу та разом і обід для убогої братії справити. То чи не можна вам буде з вашими школярами «Со святыми упокой» співати при панахиді?

— Можна, і паче можна.

— Як воно у вас швидко все повиростало. Дивіться, яка липа, просто чудова!

— Еге ж, ця липа буде висока. А все ж не буде така, як я бачив за Дніпром, біля самої брами Мошнинського монастиря. На тій липі брат вратар і ложе собі спорудив, щоб од мух ховатися.

— Та, я гадаю, там, за Дніпром, усі такі липи?

— Ні, не всі, є й менші.

— А чи не читали ви у якійсь книзі про таку притчу, яка оце сталася з нашими Зосею та Ватею? — І Парасковія Тарасівна розповіла, що її дивує в кар'єрі Зосі й Ваті, й додала: — Я думаю, що Зося генералом буде, а бідний Ватя і капітанського рангу не опанує! А чого це, не знаєте? Не читали?

— Не знаю, не читав,— хвилину подумавши, відповів Степан Мартинович, а ще за хвилину додав:

— Думаю, про це пространно єсть написано у Єфрема Сіріна. Або ж у Юстіна Філософа⁴³. А в Тіта Лівія нема.

— Оставайтеся ж здорові,— сказала Парасковія Тарасівна, швидко підвівшись з вулика.— Ось я вам гостинчика принесла, та забалакалася з вами й забула.— Кажучи це, вона похапцем вив'язувала бублички з хустки.

— Хвилиночку подождали б, я дістав би вам свого медку стільничок.

— Спасибі, іншим разом,— уже за хвірткою промовила Парасковія Тарасівна, а Степан Мартинович ще намірявся тільки піднімати праву ногу, щоб провести її хоч до Альти.

Під час побачення на пасіці школа ніби спорожніла і стояла собі, як звичайнісінька хата. В цей нетривалий час школярі перемовлялись між собою пошепки про власні інтєреси, та коли вартувий школяр проказав: «Двері ада розверзаються»,— себто на пасіці хвіртка відчиняється, то на цей вигук усі разом загули, наче потривожений рій бджіл. Парасковія Тарасівна, проходячи повз школу, вже не спіялась, а йдучи, промовила: «Бідні діти! Як вони прекрасно читають, а він їх, бідолашних, мабуть, ще й б'є — справжній вовкулака!»

— Якщо не довелось провести до Альти, то хоть човен придержу, коли вона сяде в нього, та перепхну на той берег,— так говорив сам до себе Степан Мартинович, виходячи з пасіки. Та ба! Його кавалерському намірові не судилося справдитися. Парасковія Тарасівна не сподівалася на таку нечувану ввічливість, стрибнула в човен, як придни-пряньський рибалка, махнула веслом, і човен уперся вже в другий берег річки. Степан Мартинович устиг тільки ахнути, та й годі.

Підходячи до будинку, Парасковія Тарасівна побачила бідку Карла Йосиповича і кося майже в милі, а коли в такого доброго господаря, яким був Карло Йосипович, кінь аж мокрий, то це значить, що хоч що-небудь та не те. І не встигла вона подумати це, як побачила, що з пасіки поспішає Никифор Федорович,— тільки борода біла на вітрі метляється, а Карло Йосипович слідом у своєму синьому фракці з металічними і без будь-якого малюнка гудзиками. Побачивши свою Парасковію, Никифор Федорович скрикнув, зрадівши:

— Параско! — І при цьому підняв праву руку, і вона ясно побачила листа в руді і теж скрикнула:

— Од котрого?

— Од Ваті. З самого Оренбурга!

Парасковія Тарасівна на хвилину немов завімила, а Карло Йосипович, привітавшись, спитав, ні до кого, власне, з питанням не звертаючись:

— Мабуть, місяців зо два буде, як виїхав?

— На пречисту буде сім неділь! — одповіла Парасковія Тарасівна.

— Швиденько, далебі, швиденько,— казав він скоромовкою.— Я не думав, що так швидко. Добре, дуже добре! — І всі вони зійшли на ганок. Никифор Федорович пішов у свою кімнату по окуляри і зразу ж послав Марину по Степана Мартиновича: «Щоб ішов, скажи, швидше листа читати. Од Ваті, скажи, одержали!»

Не встиг він протерти в окулярах скельця і вийти на га-

нок, як Степан Мартинович уже перевозився через Альту. Дивна швидкість!

Коли всі повсідалися по своїх місцях, Никифор Федорович озброїв свої старі счі окулярами, розпечатав листа, розгорнув його і, легенько прокашлявшись, почав читати:

— «Мої незабутні, мої найдорожчі родителі!»

Голос Никифора Федоровича затремтів, і він почав ремствувати, що окуляри його зовсім ослабли або просто пилом припали так, що й листа читати не можна, чому він і передав його Карлові Йосиповичу, прохаючи прочитати не кваплячись. Карло Йосипович і собі озброївся окулярами і замість того, щоб кашлянути, понюхав табаки і почав: «Мої незабутні, мої найдорожчі родителі!» Никифор Федорович і дух притаїв, а Парасковія Тарасівна завмерла, вслухаючись, і навіть сліз не втирала. Карло Йосипович читав далі:

— «Цілую позаочно ваші добродійні руки і благаю бога життєдавця, нехай продовжить він ваш дорогоцінний для мене вік. І в дорозі, і тут, на місці, я, слава богу, в доброму здоров'ї, тільки й досі якось дивно, ні до кого й ні до чого ще не придивився. Ще й тижня не минуло, як я перебуваю тут. Простіть мені великодушно, мої незабутні родителі, я хотів був писати вам другого ж дня, та за клопотом ніяк не встиг. Треба було з'явитись до начальства, то те, то се, так тиждень і пролетів. Тепер я, слава богу, трохи заспокоївся, найняв собі маленьку, на дві кімнатки, квартиру, якраз напроти шпиталю, в Старій Слободі. Вчора я був черговим, а сьогодні зовсім вільний день, і, щоб не пройшов він всує, я взявся за перо і думав описати вам короткочасну мою мандрівку, але як подумав гарненько, то виявилося, що й писати нема чого, що увесь простір, який промайнув перед моїми очима, тепер так само і в пам'яті моїй миготить. Ні одної риси не можу я добре пригадати. Невиразно тільки пригадую те неприємне враження, яке справили на мене степи, що за Волгою. Перевізшись через Волгу, я в Самарі тільки пообідав та зараз же й виїхав. І от після волзьких чудових берегів передо мною розіслався степ, справжній калмицький степ. Перша станція від Самари була мені важка, друга легша, і очі мої почали звикати до безкраїх рівнин.

Протягом перших трьох переїздив далеко в степу ще можна було побачити неправильні ряди темного чагарнику, що ріс по берегах річки Сакмари. Нарешті й вони зникли. Пусто, як виметено. Тільки й бачив — і то разів зо три: понад великим шляхом будуються нові переселенці, а коло їх багажу вештаються в чотирикутних червоних шапках, наче кучерські, бридкі калмички з немовлятами на плечах,

достеменні циганки, хіба що не ворожать. За містом Бузулуком починають виступати на обрії в тумані плоскі узгір'я Общого Сирга. Любуючись цим величним обрієм, я непомітно в'їхав у Татищеву фортецю⁴⁴. Тут я віддав подорожню смотрителеві, а сам зостався надворі, і поки перепрягали коней, я пригадував «Капітанську дочку», і мені як живий уявився грізний Пугач * у чорній баранячій шапці і червоній опанчі, на білому коні. Зовсім як наш стародавній кат. Сонце тільки що зайшло, коли я перевізся через Сакмару, і перше, що я побачив удалині, це був ще рожевого кольору величезний будинок з мечеттю і напрочуд гарним мінаретом. Цей будинок, недавно споруджений за малюнком О. Брюллова⁴⁵, називають тут караван-сарай. За караван-сараям я побачив місто, себто земляний високий вал, одягнений у червонуватий камінь, і незграбну сакмарську браму, якою я і в'їхав до Оренбурга.

На мій погляд, у фізіономії Оренбурга є щось антипатичне, та зовнішність може часом і обманути. І я краще зроблю, якщо не писатиму вам про нього, поки до нього не придивлюсь. Я маю намір писати тут щоденник і посылати вам по аркушику щотижня; от ви й бачитимете мене ніби перед собою, перечитуючи ті мої аркушики. А тим часом вибачайте, що я не пишу вам про себе докладніше. Поклоніться Карлові Йосиповичу і скажіть Степанові Мартиновичу, що я люблю його велику душу всім серцем моїм і помислом моїм. Цілую ваші благодатні руки, мої незабутні, мої неоціненні родителі. Не забувайте повік вас люблячого сина Ватю».

Прочитавши листа, Карло Йосипович бережно згорнув його і, подаючи Никифорові Федоровичу, промовив: «Прекрасний молодий чоловік!» А той узяв мовчки листа, поцілував його, поклав у літопис Кониського, що лежав на столі, і мовчки зійшов з ганку. Парасковія Тарасівна молилася богу і плакала. А Степан Мартинович, глибоко зітхнувши, задумався. Надумавшись досхочу, встав він з лави і підморгнув Карлові Йосиповичу, даючи знати, що він щось важливе надумав. А одвівши його набік, говорив йому пошепки:

— Я сам відчув на собі, коли мандрував до Полтави, як важко в чужій стороні без грошей. А він тепер, я добре знаю, бідує. А що він не просить, то це дарма. Я торік продав трохи воску та меду московським купцям. Школа мене годує й зодягає, а гроші гниють, як талан, у землю закопа-

* Грізний Пугач — Пугачов Ємельян, керівник селянсько-козацького повстання проти царизму на Поволжі та в Приураллі в 1773—1775 рр.

ний. Пошлю я йому, що маю. Як ви скажете? Чи посилати?

— Ні, заждіть,— сказав теж пошепки Карло Йосипович.— Якщо у вас є лежачі гроші, то на них можна знайти крапку дірочку.

Вони розійшлися.

Перевізшись через Альту, Степан Мартинович не пішов у школу, щоб школярі не заважали йому думати, яку ж дірочку знайшов Карло Йосипович його грошам. Думав він до самісінького вечора і лежачи, і сидячи, і стоячи на своїй пасіці. Та все-таки не міг розгадати, яка б це дірочка могла бути. Справа в тому, що Карло Йосипович одержав з Астрахані два листи в одному конверті: один на своє ім'я, а другий на ім'я сотника Сокири, коли він живий, або на ім'я Парасковії Тарасівни.

Зося в листі своєму до Карла Йосиповича описував у загальних висловах своє гірке становище і просив, якщо старі ще живі, то щоб він вибрав слушну годину, віддав їм листа і сам поклопотався про їх до нього прихильність, себто просив прислати йому грошей. Якщо ж відмовлять, він просто в петлю полізе.

Карло Йосипович добре знав, що Зосин лист не сподобається Никифорові Федоровичу, і тому передумав навіть і показувати йому листа, а вирішив прочитати його тільки Парасковії Тарасівні та Степанові Мартиновичу і спільно скинутись грішми й послати, щоб зарятувати бідолошного Зосю. Ось на цю дірочку й натякав він некмітливому Степанові Мартиновичу.

Незабаром трапилась і нагода прочитати Зосиного листа наодинці, саме коли Никифор Федорович, за звичаєм, спочивав на пасіці по обіді. Лист був такого нехитрого змісту:

«Великодушні мої родителі!

ε

Чотири роки я був у полоні в немилосердних горців і нарешті щедрістю великодушних людей визволений з оного і тепер перебуваю в м. Астрахані в скрутному становищі. З причин занепаłego на службі здоров'я я клопочуся тепер про відставку, хоч би з третиною платні. А тим часом не позбавляйте ласки вашого покійного сина — пришліть мені хоч сто карбованців поки що. За це вам повік дякуватиму. Зостаюсь ваш нещасний син Зосим Сокирін. Карло Йосипович знає мою адресу».

Парасковія Тарасівна не дослухала до кінця листа, ахнула і бухнула на підлогу. Карло Йосипович заметушився біля неї, а педагог мій теж ахнув, побачивши сю трагедію, та й zostався так з роззявленим ротом, поки не опритомніла Парасковія Тарасівна. Простак, він зовсім не зна-

йомий був з цими жіночими слабостями. Прийшовши до тям, Парасковія Тарасівна скрикнула: «Зосю мій, дитино моя!» — і знову зомліла. Педагог почав був робити проект на усмішку, та не встиг і зостався з тим самим виразом. Парасковія Тарасівна знову опритомніла, попросила води, прошепотіла щось та й заридала, сердешна, як мала дитина. На цей час Никифор Федорович, відпочивши на пасіці, прийшов у світлицю, щоб попросити напитись у Парасковії Тарасівни яблучного кваску, який вони на тому тижні тільки почали. Та, побачивши, як, сидючи на підлозі, невтішно ридав його Парасковія, спитав у присутніх за причину такого гіркого ридання. Карло Йосипович переповів йому кількома словами зміст усієї трагедії і подав йому фатального листа, а той, озброївшись окулярами, поволі й уважно прочитав його і так само поволі згорнув і, подаючи Карлові Йосиповичу, сказав: «Бреше!» — але так тихо, що Парасковія Тарасівна не могла почути. Карло Йосипович був майже такої ж думки, тим паче, що Зося в листі своєму до нього ані слова не каже про свій полон у тих лютих горців. Але цього разу не висловив своєї думки, а тільки почухав ніс і понюхав табаки. «Та невже ж він, донерветер*, надумав використати його, поважного старого чоловіка, як знаряддя своєї мерзенної брехні?» — так чи майже так думав простодушний добрага.

Тим часом Парасковія Тарасівна почала потроху затихати і вже не плакала, а тільки схлипувала. Присутні як могли заспокоювали її. А щоб зовсім її заспокоїти, Никифор Федорович дістав з своєї шкатулки стокарбованцеву аси-націю і віддав її нерозважній своїй Парасковії, сказавши.

— На, пошли йому.

— Мій голубе сизий, — говорила Парасковія Тарасівна, беручи гроші, — напиши ти йому хоч одне слово, поради ти його, безталанного!

— Пиши сама.

— Та як же я напишу, коли я й писати не вмю?

— Як хочеш, а я не писатиму.

— Може, ви, Карле Йосиповичу, напишете?

— Запросіть ось Степана Мартиновича, нехай вони напишуть: у мене негарне письмо.

— Ви ж його вчитель, Степане Мартиновичу. Напишіть, голубчику, хоч єдине словечко, я за тебе день і ніч бога молитиму і пістрі на халат наберу, а то все в полотняному ходите.

Степан Мартинович згодився писати. А Никифор Федо-

* Донерветер (нім.) — хай йому чорт.

рович дістав з тієї самої шкатулки перо, каламар з чорнилом та папір і, поклавши все це на стіл, вийшов з світлиці разом з Карлом Йосиповичем.

Зоставшись удвох у світлиці, Степан Мартинович сів до столу, поклав перед собою папір, узяв перо в руку і прибрав такої пози, яку звичайно дають живописці письменникам, коли малюють їх безсмертні лики, отінені сапфіровими крилами генія творчості. Прибравши таку позу, він просив диктувати. Парасковія Тарасівна сіла теж до столу навпроти писця і несвідомо прибрала позу скорбної матері.

— Пишіть так,— крізь сльози проказала вона: — «Зосю мій, дитино моя єдина!»

Степан Мартинович довго, довго думав і нарешті написав: «Єдиний сину мій, ласкавий добродію Зосиме Никифоровичу!»

Він дуже добре знав, що не годиться писати такі слова, які говоритиме неписьменна баба. Написавши титул, він спитав, що писати далі.

— Далі пишіть так: «Орле мій, Зосю! Посилаю тобі сто карбованців».

Він, звичайно, і ці, і дальші слова писав по-своєму. Лист вийшов досить оригінальний і не можна сказати, щоб короткий, бо він кінчився тільки тоді, коли списаний був увесь аркуш кругом, а другого аркуша боявся просити Парасковія Тарасівна у Никифора Федоровича.

Коли громогласно і не борзяся був перечитаний лист, то Парасковія Тарасівна подумала: «А я, дурна, мелю собі, що на язик попало, а воно он як треба було говорити». І вона подивилася на писця, благоговіючи перед ним.

До вечора все зробили, лист і гроші доручили Карлові Йосиповичу з проханням завтра ж подати на пошту. Карло Йосипович, взявши на себе комісію сю, попрощався з господарями і, сідаючи на свою бідку, покликав до себе Степана Мартиновича й сказав йому на вухо:

— Ваші карбованці вільні: дірочку заткнуто.

Стьобнув свого буланого, і тільки його й бачили. А Степан Мартинович почвалав до своєї школи, і все йому було невтямки, що то за дірочка клята. А хитрий німець не хоче сказати просто.

Гроші прийшли в Астрахань якраз вчасно, бо ж бідолашна Якилина занедужала на пропасницю й лежала в міській лікарні, отже, й щоденний пропиток для мого героя урвався. І раптом неначе манна з неба впала. Йому видавали, як арештантові, потроху. Але й по це «трохи» почали нишком

навідуватися до нього товариші і пророкували йому, не так, як дотепер — хламиду поруги, а цілковиту волю і повну сатисфакцію. Цього вже він і сам не розумів. Під словом «цілковита воля» він розумів вовчий паспорт. А «повна сатисфакція»? Хоч як намагався, а не міг розжувати.

Через місяць після цієї події хуторян моїх порадував перший тижневий аркушик, одержаний з Оренбурга. Вата назвав сій тижневий щоденник, наслідуючи свого добродійника Івана Петровича Котляревського, «Оренбурзькою мухою». Хуторяни мої його так само називали, кажучи, наприклад: «До нас прилетіла «Оренбурзька муха», або «Ми ждемо «Оренбурзької мухи» і т. д. Покійного Котляревського «Полтавська муха»⁴⁶ була справжня бджола, а це було тільки невинне наслідування самої назви. Ця муха ні на яку непристойність чи шідлість людську не нападала, як полтавська; це був просто опис щоденного прозаїчного життя чесної і скромної молодого людини. А для хуторян моїх це було над усяку поезію. Читаючи тижневий звіт свого милого Вати, вони з любов'ю слідкували за кожним його рухом. Вони бачать його, як він іде великою вулицею і зустрічає еполети та каски, каски та еполети, козаків та солдатів, солдатів та козаків; навіть жінки ходять вулицею в солдатських шинелях, чого він не бачив навіть на красниці в Києві. Або бачать його, як він сидить на горі й дивиться на Урал, і на гай за Уралом, і за гаєм на міняльній двір, а за двором степ та степ, хоч і не дивись, далі нічого не побачиш, а він усе дивиться та про щось думає. Бачать його, як він, нудьгуючи, повертається до себе додому, молиться богу й лягає спати. А завтра рано встає, надіває мундир, іде чергувати до шпиталю. Усе, геть-чисто все бачать. Навіть і те, як йому робить словесну догану головний лікар за те, що в нього на мундирі один гудзик розстібнувся, причому Парасковія Тарасівна говорила, що в отих головних хоч і янголом будь, а все-таки без догани не обійдеться.

«Оренбурзька муха» справно приходила на хутір щотижня. І чим далі, тим одноманітніша. Нарешті до того дійшло, що всі дні тижня були точнісінько такі, як понеділок; неділя тим тільки відмінна була від понеділка, що Вата, якщо не був черговим, ходив до служби божої. Старі, втішаючись, читали «Муху», і їм на думку не спадало, що вона страшенно одноманітного змісту.

Нарешті дійшло до того, що він одверто почав ремствувати на нудьгу й одноманітність. «Нехай би на гауптвахту хоч раз посадили для різноманітності,— писав він,— але й того немає». На оренбурзьке громадянство дивився він з якоюсь неприязню, а дам вищого лету називав просто не-

письменними кокетками. Одне слово, він починав нудкитись. Їдучи до Оренбурзького краю, він думав був на дозвіллі підготуватись захищати дисертацію на ступінь доктора медицини і хірургії. Та незабаром його охопила така нудьга, що він ладен був забути й те, що знав, а про широкі знання і думати було марно.

Більш як півтора року тривав для нього цей моральний підупад. Самий вигляд Оренбурга наганяв на нього сон. Думав був він просити переводу, посилаючись на клімат, але від заснування Оренбурга не було ще людини, яка скаржилася б на це. Клімат був прекрасний, хоч цибуля та інша городина й не родить. Та це, я гадаю, головним чином тому, що городину, кому вона потрібна, з Уфи привозять. А до Уфи, завважте, не більше й не менше як п'ятсот верстов. Одного разу він з нудьги одвідав Каргалу. «Все ж таки,— міркував він,— село, отже, мабуть, є й зелень». І увяв собі його розчарування: хати, ворота та мечеті, а зелені тільки і є, що кропиви кущики попід тином, а сморід такий, що він не зміг і чаю напитися. «От тобі й село! Ну, та це не диво. Сказано — татарин: йому аби був кумис та шмат дохлої кобилятини, він і щасливий. Поїдемо в другу сторону». Поїхав він у Ніженку — це над Орським шляхом. Що ж? І там хати та ворота. Тільки мечетей не видно, але ж не видно й церкви. Та як день був липневий, жаркий, то він мимоволі мусив змінити проект, плюнути й повернутися назад, дивуючись баченому. Постукав він у тесові ворота, йому одчинила пічогенька з себе молодиця, але на диво заспана й брудна, хоч була неділя.

— Чи можна у вас спинитися на півгодини відпочити? — спитав він.

— Можна, для ца не можна! — мовила вона протягло.

Він увійшов на подвір'я і хотів був увійти в хату, але на нього з дверей війнуло такою тухлятиною, що він тільки носа затулив. На подвір'ї знайти собі куток було неможливо. Звелів він своєму візникові розстелити кошму під возом на вулиці і ліг помріяти про розкоші сільського життя, поки коці перепочинуть. А тим часом вийшла до нього на вулицю та сама заспана брудна молодиця і, лузаючи кавунове насіння, дивилася... або, краще сказати, ні на що не дивилася. Він повів до неї таку мову:

— А якби ти мені, красуне моя, зварила чогось попоїсти!

— Та хіба я куховарка яка?

— Ну хоч би юшку, наприклад. Адже у вас Урал під самим носом; мабуть, риби сила-силенна?

— Нима. Ми цим не займаємось.

— А чим же ви займаєтесь?

— Бацтани сіємо!

— Ну то вирви мені з пару огірочків.

— Нима. Ми тіки кавуни сіємо.

— Ну, а що сієте ще? Цибулю, приміром?

— Нима. Ми цибулю з міста купляємо!

«Оце так! — подумав він. — Село з міста городину везить».

— Що ж ви ще робите?

— Калаці готовимо і квас творимо.

— А їсте що?

— Калаці з квасом, покіль бацтан достигне.

— А потім баштан?

— Баштан.

— Невибagliві, нема що й казати. — І він замовк, міркуючи про те, як небагато треба, щоб зробити людину подібною до худобини. А яка благодатна земля! Які розкішні луки й плавні уральські! І що ж? Селяни з міста цибулю везуть і... Та він не додумав цієї тиради: візник перервав її, сказавши:

— Коні, пане, відпочили.

— Ага, добре! Запрягай, поїдемо.

І поки візник затягував супоні, він уже сидів на возі. За хвилину тільки курява знялася і, стелячись по вулиці, заступила і ворота, і молодицю біля воріт.

З того часу Ватя не виїздив уже з Оренбурга аж доти, поки йому одного прегарного квітневого ранку не об'явили, що його відряджають з транспортом на Раїм.

О, як мальовниче описав він той квітневий ранок у своєму щоденнику! Він яскраво змалював у ньому і киргизський степ, якого ще не бачив, роблячи його подібним до Сахари, і патріархальне життя його людей, і баранту, і крадіжки. Одне слово, усе, про що прочитав він од «Петра Івановича Вижигіна»⁴⁷ аж до «Чотирьох сторін світу»⁴⁸, геть усе пригадав.

Відіславши суботній, збільшений учетверо, аркушик на пошту, Ватя з'явився куди слід по службі, і другого дня рано-вранці коло Орської брами єфрейтор скоромовкою питав: «Дозвольте довідатись про чин і прізвище і куди зволите їхати?» З коміра шинелі досить грубо вилетіли слова: «Лікар Сокира в Орську фортецю. Подвись! * Рушай!»

І троян помчав через форштат повз ту церкву і дзвіницю, на яку Пугачов витяг був дві гармати, беручи облогою Оренбург.

* Подвись! — підійми шлагбаум.

До станиці Островної він все любувався околицями Уралу і заходив тільки на поштові станції, та й то коли хотілося пити. Але, під'їжджаючи до Островної, він замість сірої, голої станиці побачив село, вкрите зеленню, і машинально спитав поштаря:

— Тут теж оренбурзькі козаки живуть?

— Теж, ваше благородіє, тільки що хохли.

Він трохи здригнувся.

— А поштова станція тут?

— Далі, в Озерній.

— Там теж хохли живуть?

— Ні, наші, росіяни.

Під'їжджаючи ближче до села, він справді побачив українську слободу: ті ж верби зелені, і ті ж біленькі в зелені хати, і та ж дівчинка в плахті і польових квітах жене корову. Він заплакав, глянувши на картину, що так яскраво нагадала йому його прекрасну батьківщину.

Коло першої хати він наказав зупинитись і спитав у вусатого чоловіка, що сидів на призьбі, чи можна буде йому переночувати в них.

— Можна, чому не можна. Ми добрим людям раді.

Він одпустив поштаря і зостався ночувати.

Тут він уперше в Оренбурзькому краї розважив душу рідною розмовою. А щоб більше підживити небалакучого (як і взагалі земляки мої) господаря, він спитав, чи є в них шипок.

— Шипку-то, у нас, признаться, нема, а так добрі люди держать про случай.

Ватя послав по горілку, почаствував господаря й господиню. А маленькому Івасеві дав грудочку цукру.

Господар став балакучіший, господиня прудкіше заходила коло печі з чаплією. Тільки Івась стояв, зачавши в рота пальці разом з цукром, і спідлоба позирав на гостя.

Незабаром закричали за хатою курчата, і так само незабаром з'явилися вони на столі з кількома малосольними огірками до послуг гостя.

— Закушуйте, будьте ласкаві,— говорила господиня, ставлячи на стіл курчат,— а я тим часом побіжу до Домахи, чи не позичу з десять яєць, а то в нас, признаться, всі виїшли.

І вона швидко вийшла з хати.

Другого дня вранці господар найняв Ваті пару коней до станції, а здогадлива господиня піднесла йому в складні на дорогу двоє курчат смажених, десять яєць і стільки ж

малосольних огірків. Беручи все це, Ватя спитав, що він їм винен за все.

— Та, признатися, нам би нічого не треба. Та думка та, що треба б дитині чобітки купити.

Він дав їй кошовика.

— Господь з вами, та йому й за гривеничка Вакула поше.

— Ну там собі як знаєш,— сказав Ватя і попрощався з своїми гостинними земляками.

Переночував він ще в Губерлі (передостання станція перед Орською фортецею), власне для того, щоб полюбуватися вранці Губерлінськими горами. Другого дня надвечір він уже побачив здаля Орську фортецю.

Ось як він розповідає в своїй «Мусі» про враження, яке справила на нього ця фортеця.

«29 квітня. До 12 години я гуляв у губерлінському гаю і любувався горами, що його оточують, та чистою річечкою Губерлею, що перетинає гай і покрутилася попід самими козачими хатами. Пообідавши рештками подарунка моєї здогадливої землячки, я покинув мальовничу Губерлю. Кілька годин я підіймався покрученою дорогою на Губерлінські гори. Коло пам'ятника в горах, над шляхом, на спомин про якусь трагічну подію, я напився чудової води з джерела. Піднявшись на гори, я побачив рівну одноманітну пустиню. А серед пустині стирчить одинока будочка і біля неї висока тичка, обкручена соломкою. Це козачий пікет. Поминувши пікет, я почав з'їжджати плоским схилом до станції Подгорної. Перемінивши коней, я підіймався години зо дві на високу плоску височину. З неї вималювалася перед моїми очима пустиня, від якої холонула в мене душа. За хвилину після тяжкого враження я почав вдивлятися у сумну панораму і помітив посеред неї біленьку плямку, обведену червоно-бурою стрічкою.

— А ондечки й Орська біліє,— промовив поштар, немов сам до себе.

— Так ось вона, славнозвісна Орська фортеця! — майже проказав я, і мені стало сумно, нестерпуче сумно, неначе бог зна яке лихо дожидало мене в цій фортеці. А страшна пустиня довкола неї здавалася мені розкритою могилою, що готова поховати мене живцем. У Губерлі я був зовсім щасливий, згадував вас, мої незабутні, уявляв собі, як Степан Мартинович читає Тіта Лівія під липою, а батенько, слухаючи його, робить часом свої зауваження про римського витію-історика. І раптом усе так змінилося! Невже так

сильно впливає декорація на уяву нашу? Виходить, що так. Підїжджаючи ближче до фортеці, я думав (дивна думка), чи співають пісень у цій фортеці. І ладний був бог знає на що закластись, що не співають. Серед такої декорації можливе тільки мертво мовчання, яке переривають тяжкі зітхання, а не голосні пісні. Підїжджаючи ближче й ближче широкою, тільки де-не-де зеленню вкритою лукою, я виразно вже міг розглядіти фортецю: біла плямка — це була невеличка кам'яна церква на горі, а червоно-бура стрічка — то дахи казенних будинків, як-от: казарм, цейхгаузів і т. п. Переїхавши дерев'яний, на хистких палях, місток, ми опинились у фортеці. Це простора площа, оточена з трьох боків каналом аршинів зо три завширшки та валом пропорціональної височини, а з четвертого боку — Уралом. Ось вам і фортеця. Недарма її киргизи називають Яман-кала. На мою думку, це найвідповідніша їй назва. І на місці цієї Яман-кали передбачалося колись заснувати обласне місто! Гарне було б місто! Хоч, правду сказати, і Оренбург мало чим виграє щодо місцевості. Ось що оживляло перший план цієї сонної картини: гурт штампованих колодників, що лагодили дорогу до приїзду корпусного командира, а ближче до казарм на площі марширували солдати. Ідучи поволи повз солдатів, що марширували, я відразу побачив одного з них: високого, стрункого і — дивна гра природи — надзвичайно схожого на брата Зосю. Мене так вразила ця схожість, що я цілу ніч не міг заснути, уявляючи різні найменш можливі історії щодо брата. А до того ще смердюча татарська халупа, приділена мені як квартира, остаточно розвіяла мій сон.

30 квітня. З болем у голові з'явився я сьогодні до коменданта, а від нього пішов познайомитися до собрата по науці. Собрат по науці здався мені схожим на стиглу жерделю і після взаємних привітань сказав мені як комплімент, що я надзвичайно схожий на одного нещасного, нещодавно присланого сюди з Астрахані. Я спитав його, що означає слово «нещасний». Він пояснив мені. І я, попрощавшись з ним, пішов шукати батальйонну канцелярію. В канцелярії я спитав писаря, чи немає в їх батальйоні нещодавно присланого рядового Зосима Сокиріна. Писар одповів: «Є,— і потім, глянувши мені в обличчя, додав: — Зосим Никифорович». — «Чи не можна мені прочитати його конфірмацію?» — «Можна».

І я прочитав от що: «По конфірмації військового суду, за різні протизаконні і неморальні вчинки, записується в

Окремий Оренбурзький корпус рядовим Зосим Сокирін, з вислугою».

— Чи не можна мені побачити цього рядового?— спитав я писаря.

— Можна. Будьте ласкаві йти за мною.

І послужливий писар привів мене в казарми. Я не опишу вам бруду і смороду, що збурюють душу і завжди є в казармах. Не читайте, бога ради, цього листа матінці: вона, бідолашна, не знесе такого важкого удару. На нарах у товстій брудній сорочці сидів Зося і, поклавши голову на коліна, як титан Флаксмана⁴⁹, співав якоїсь солдатської солом'яної пісні. Побачивши мене, він зникнув, але відразу ж опанував себе і заговорив:

— Це ти, брате Ватю?

— Я.

— А це я,— сказав він, виструнчившись передо мною.

Мене поймав жах від його невдаваної байдужості. Його відповідь приголомшила мене, і я довго не міг промовити до нього ані слова, а він усе стояв передо мною навтяжку, немов глумився з мене. Нарешті я набрався духу, спитав його, чи не треба йому чого-небудь.

— Треба,— відповів він, не змінюючи позиції.

— Чого ж тобі треба?

— Грошей!

— Але я багато не можу тобі дати.

— Скільки можеш.

Я дав йому десять карбованців.

— Спасибі, брате,— сказав він, беручи гроші, і потім дав: — Ми їй протремо очі.

Я, ідучи з казарм, просив його, щоб він заходив до мене вільний час, поки я не виїхав у степ.

Бувало мені іноді сумно, але такого важкого, такого гнітючого суму я ніколи ще не зазнавав. Мені здавалося, що я бачив Зосю уві сні, що насправді таке перетворення неможливе в людині. Таке помертвіння всього людського. Прийшовши додому, я подивився на свої гроші і, не знайшовши десяти карбованців, переконався, що це справді Зося. Боже мій! Що ж тебе так страшно перемінило? Невже виховання? Ні, виховання скоріше нічого не зробить з людини або тільки споганить її, але перетворити її на грубу тварину ніяке виховання не в силі.

«Що ж, нарешті, довело тебе до такого жалюгідного стану, мій бідолашний Зосю?»

І я не міг у собі знайти відповіді».

За всі дальші дні перебування Ваті в Орській фортеці в його щоденнику не було записано нічого цікавого. Транспорт збирався до фортеці і готувався, щоб 12 травня виступити в степ. Отже, крім башкирців, возів, верблюдів, козаків та солдатів, він нічого більше не бачив, а що побачив за ці дні, було зовсім нецікаве, а надто на папері. Брат відвідав його тільки один раз з якимось п'яним офіцером, з яким був на «ти». Просив у Ваті грошей — спершу сто карбованців, потім п'ятдесят, потім двадцять п'ять і, нарешті, десять. Десять Ватя обіцяв йому дати завтра, коли він протверезиться. Зося божився йому, що він зовсім тверезий. Товариш його честю навіть ручився, що у Зосима і ріски в роті не було, а не те щоб... Бачачи недійовість поруки найблагороднішого хлопця, Зося попросив у нього карбованець, щоб випити, в чому Ватя йому розсудливо не відмовив — інакше він міг би довести п'яного звіра до нестями, а тоді недалеко й до поліції; одне слово, кінець візиту міг вийти дуже сценічним.

Узявши карбованця, він спиритно ляснув пальцем, промовивши: «Живемо!»,— і зробивши наліво кругом, вийшов з кімнати.

— Дивак, а преблагородний хлопець! — говорив його товариш, прощаючись з Ватею.

Це було останнє побачення Ваті з його братом в Орській фортеці.

За два дні після цього сумного побачення Ватя слухав за Ор'ю молебень перед дорогою, а через півгодини величезною темною масою транспорт рушив у степ, здіймаючи сірі хмари куряви. А ще через півгодини з-за Орі почали повертатися до фортеці всі, хто проводжав транспорт, та між ними не було видно «дивака, а преблагородного хлопця». Ватя, непривітаний, потопає у хмарах куряви.

В останньому листі з Орської фортеці Ватя писав своїм хуторянам, щоб вони довго не ждали від нього «Мухи», що він виходить у степ, а в поході, та ще при такому величезному транспорті, йому, може, ніколи буде й подумати про лист. «А коли повернуся з Раїма, тоді, дасть бог, спішу вам усе, що бачив, і то якомога докладніше». Але трапилося так, що він мусив у Раїмському укріпленні заступити лікаря N. і зостатися замість нього в степу протягом чотирьох років.

«Мої любі, мої незабутні хуторяни!

Я обіцяв вам описати докладно свій похід, коли повер-

пую до Оренбурга. Але мені судилося повернутись туди не скоро: я заступив тут товариша і зостанусь в укріпленні,¹ поки комусь іншому присудить доля заступити чи замінити мене. А поки це станеться, я обіцяю вам, як і перше, посылати мою, уже «Раїмську муху» з кожною поштою. А що пошта приходить і від нас іде не в точно визначений час, то ви й не турбуйтеся, якщо несправно з'являтиметься моя «Муха» на вашому благодатному хуторі.

12 травня транспорт у складі трьох тисяч возів і тисячі верблюдів виступив з Орської фортеці. Під час першого переходу (з незвички, мабуть) я нічого не міг бачити і чути, крім хмари куряви, возів, башкирців, верблюдів та напівголих киргизів-верблюдоводів. Одне слово, перший перехід відбувся швидко і непомітно.

Другого дня ми вирушили, як почало сходити сонце. Ранок був тихий, ясний, прегарний. Я їхав з передовими уральськими козаками за півверстви попереду транспорту і цілком міг віддаватися своїй тихій журбі і спогляданню природи довкола. Це був рівний, без будь-якого найменшого узгір'я степ, як білою скатертиною, вкритий ковилию незорий степ. Чудова, але разом і сумна картина! Ні кущика, ні вибалка, анічогісінько, крім ковили, та й та стоїть, не ворухнеться, наче скам'яніла; ні шелесту коника, ні щебетання пташки, навіть ящірка не виблисне перед тобою рябеньким граціозним хребтом, — усе, окрім ковили, мертво. Все німе й бездиханне, тільки позаду тебе глухо стогне якесь велетенське страховище — це йде транспорт. Сонце підбивалося вище й вище, степ неначе починав здригатися, ворухнитись. Ще кілька хвилин — і на обрії постали білі сріблясті хвилі, і степ обернувся на океан-море. А бокові аванпости почали рости, рости і миттю обернулися в кораблі під вітрилами. Чари тяглися недовго. Через півгодина степ знову набрав свого безрадісного, монотонного вигляду; тільки бокові козаки їхали по двоє, як два величезних темних дерева. З-за обрію показалася біла хмарка. Я страшенно зрадів цьому явищу: все-таки різноманітність. Починаю любитися нею, а вона, лукава, то раптом розтане в повітрі, то знову з'явиться з-за обрію.

- Бач, собаки, що надумали! — промовив один козак.
- А що таке, Дію Степановичу? — спитав його другий.
- Хіба осли, не бачиш? Степ горить!
- А й насправді горить. От собаки!

Я почав уважніше дивлятися в обрій і справді замість хмарки побачив, як клубочився білий дим, що швидко зникав у розпеченому повітрі. Десь ополудні війнув назустріч нам тихий вітерець, і я відчув уже легкий дух диму.

Незабаром постала перед нами срібна стрічка Орі, і довга, в наш бік затока війнула прохолодою. Я дихнув вільніше, і поки транспорт розвертався своїм велетенським каре довкола затоки, я вже купався в ній. Пожежа все ще була попереду нас, і ми могли бачити тільки дим, а полум'я ще не з'являлося з-за обрїю. По заході сонця почала світити над обрїєм бліда заграва. В міру наближення ночі заграва червоніла і підходила до нас. З-за темної, поземної, льдледь вигнутої де-не-де лінії почали з'являтися червоні струмені та язички. В транспорті усе затихло, ніби дожидаючи чогось надзвичайного. І справді, дивовижна картина постала перед моїми зачудованими очима. Увесь простір, що я його бачив удень, ніби розширився і облився вогневыми струменями, які йшли майже рівнобіжно. Чудова, невимовно прекрасна картина! Я цілу ніч просидів під своєю джеломейкою і, любуючись вогняною картиною, згадував нашого поважного художника Павлова. Він не раз мені казав: «Учись, учись малювати, ця наука ніякій науці не перешкодить». І справді, як би стало тепер у пригоді це прекрасне мистецтво.

Поблизу транспорта, на темній, льд вигнутій лінії, на вогняному фоні з'явився, пересуваючись, довгий ряд верблюдячих силуетів. Тут мені не на жарт стало прикро, що я не вмю малювати. Верблюди сунули один за одним по косогору і зникали в червонястому мороці, немов китайські тіні. На одному з них, поміж горбів, сидів голий киргиз та імпровізував свою однотонну, як і степ його, пісню. Картина була повна, і я, знеможений, тут же, під джеломейкою, й заснув. Уві сні бачив я знову ту саму вогненну картину з додачею «Содома й Гоморри» Мартена⁵⁰. Мене збудив вістовий. Транспорт готовий був уже вирушити. Я встиг ще якось випити склянку чаю, поки збирали мою джеломейку, потім сів на коня й поїхав з передовими козаками.

Ми довго їхали обгорілим степом, і ось тепер, дивлячись на цю чорну безкраю рівнину, я впевнився, що не вві сні, а насправді бачив я вчора пожежу. Опівдні ми підійшли знову до берегів Орі і розташувалися на ночівлю. Дальший перехід ми йшли недалеко від Орі, і степ здавався різноманітнішим: де-не-де випиналися косогори, подекуди навіть біліли кручі берегів Орі, часом з'являвся очерет і навіть кущі саксаулу. Перебравшись на другий берег Орі, транспорт знову розкинув своє велетенське каре.

Як звичайно, транспорт вирушив разом із сонцем, тільки я, не як звичайно, опинився в ар'єргарді. Ор зосталася праворуч від нас, степ набирав, як і раніше, свого однаманітного, нудного вигляду. На половині переходу я помітив:

люди почали відокремлюватись від транспорту хто верхи, хто пішки, і всі в одному напрямку. Я спитав за причину цього у башкирського тюра, що їхав поруч мене, і він сказав мені, показуючи нагайкою на темну цятку: «Мана аулья агач» (тут святе дерево). Це слово мене здивувало. Як? У цій мертвій пустині дерево? І вже, звичайно, якщо воно існує, то повинно бути святе. Слідом за юрмою цікавих і я пустив свого Воронька. Справді, верстви за дві од шляху, у вибалку, зеленіло старе тополеве дерево. Я застав уже навкруг нього чималий натовп, який здивовано і павіть (так мені здалося) побожно дивився на зелену гостю пустині. Кругом дёрева і на гілках його побожні киргизи понавішували клаптики різнобарвних матерій, стрічки, пасма фарбованого кінського волосся, а найбагатша жертва — це шкура дикої кішки, міцно прив'язана до гілки. Дивлячись на все це, я відчув повагу до дикунів за їх невинні жертви. Я останній від'їхав од дерева і довго ще оглядався, ніби не йняв віри побаченому чуду. Я оглянувся ще раз і спинив коня, щоб востаннє полюбуватися обоготвореним зеленим велетнем пустині. Повіяв легесенький вітерець, і велетень привітно кивнув мені своєю кучерявою головою. А я, забувшись, ніби до живої істоти, промовив «Прощай», — і поволі поїхав за транспортом, що ховався в куряві.

Ми спинилися на річці Кара Бутак, поблизу форту, що його будували в той час. Тут ми переднювали, а що з нами їхав і піц, то другого дня відправили молебень і посвятили місце для форту. Мене, серед інших, запросив будівничий форту розділити його похідний обід у кибитці, і саме тут я познайомився з ним, єдиною людиною на весь безлюдний Оренбурзький край. Після довгої, найсердечнішої розмови ми з ним попрощались уже вночі. На дорогу подарував він мені пляшку острогону та дві цитрини — дорогоцінний дар у такій пустині, як Каракуми, де я й оцілив належно цю дорогоцінність.

Від Кара-Бутака до Іргізу перейшли ми ще дві невеличкі річки: Яман-Кайракли і Якші-Кайракли. Фізіономія степу така ж сама безрадісна, з тою тільки одміною, що подекуди на плоских височинах чорніють, як маяки, киргизькі, з каміння чи просто з очерету та глини зліплені «мазанки», як їх називають уральські козаки. Та ще цікаво, що увесь цей простір усипаний кварцом. Чому нікому не спаде на думку на берегах цих річок пошукати золота? Може, і в киргизькому степу виник би новий Сан-Франціско. Хто знає?

Пройшовши всіяний кварцом простір, ми перейшли вбрід

річку Іргиз і пішли лівим плоским її берегом. Вдалині, на самому обрії, синіла гора, увінчана могилами батирів та киргизьких ауля, що зветься мана ауля, себто — тут святий.

Зоставивши гору праворуч, ми спинилися на березі Іргизу поблизу могили батиря Дустана. Цей грубо виліплений з глини пам'ятник нагадує загальним виглядом саркофаги стародавніх греків.

Ми спинились якраз на тому місці, де вчора на транспорт, який пройшов перед нами, напала зграя хівинців і кілька чоловік захопила з собою, а кілька покинула вбитих. І тут я вперше побачив безголови, спотворені трупи, що валялися в степу, наче якоесь падло. Начальник транспорту наказав закопати їх, а священник одиравав панахиду за убитих. Ще перехід — і ми в Уральському укріпленні.

Ніколи не забуду того сумного враження, яке справив на мене вигляд цього укріплення. Верстов за п'ятнадцять ми побачили на узгір'ї купу чогось невизначного, і на питання наше до провідника, що це таке, він нам одповів: «Іргиз-Кала».

Ми наблизились на таку віддаль, що можна було ясно розпізнавати предмети. Уявіть собі на сірому фоні купку сірих мазанок під очеретяними покрівлями, обведenu земляним валом. Це було перше, яке я побачив, степове укріплення, що так неприємно вразило мене своїм сумним виглядом. І справді, воно здалеку більше скидалося на кошари, ніж на людські житла.

Поминувши Уральське укріплення, ми двічі спинилися на озерах, а третю ночівлю влаштували і також днювали на річці Джаловли. За цією гнилою річкою починаються страшні Каракуми (чорні піски). День був тихий і пекучий. Цілий день тільки й мови було, що про Каракуми. Хто бував у Каракумах, розповідали страхіття, а ми, не бувавши там, звісно, слухали й жахалися.

Задовго до світанку почали в'ючити верблюдів, що плакали, і мазати вози. Начальник транспорту підганяв, щоб якнайраніше вирушити і до спеки пройти перехід. Але уявіть собі наше здивування: коли ми увійшли в піщані горби, сонечко підбилося вже доволі високо, а сподіваної спеки не було й знаку. І що вище підіймалося сонце, то нордовий вітер свистів дужче і ставало холодніше, так що опівдні ми змушені були озброїтись шинелями.

Три доби ми не скидали шинелей і з оповідачів про страхіття Каракумів почали були підсміюватись, як раптом вітер почав швидко вщухати і пополудні зовсім затих. До криниць зоставалося ще верстов з десять, та ці десять

верстов здалися мені вдсятеро довшими. Снека була нестерпна.

Ніколи в житті я не почував такої страшної спраги і ніколи в житті я не пив такої паскудної води, як сьогодні. Загін, посланий уперед, щоб вичистити криниці, чомусь не знайшов їх, і ми прийшли на гнилу солоно-гірко-кислу воду. А до того ж, її і в рот не можна було взяти, не процидивши: на ній була пінява з вошей і мікроскопічних п'явок. Ось тепер я згадав про дарунок мого кара-бутацького приятеля, і, завдяки його догадливості, я з допомогою цитрини вплив склянку чаю. Нічим так швидко не вдовольниш спрагу, як гарячим чаєм уприкуску. Тільки той відчує справжню вартість цього китайського продукта, кому довелось хоч раз пройти цю киргизьку Сахару.

Транспорт рушив години за дві до світанку. Вночі, на мою думку, найкраще переходити Каракуми. Вночі не бачиш одноманітності піщаних горбів і не потребуєш далекого обр'ю. Але коні й верблюди інакше про це думають. Вони вдень — і під вагою, і на волі — мусять боротися з своїм найлютішим ворогом — гедзем, а вночі їхній ворог замовкає, і вони втішаються миром.

Коли зійшло сонце, постала перед нами величезна, блідо-рожева рівнина. Це — висохле озеро, дно якого вкрилося тонким шаром білої, як рафінад, солі. Такі рівнини і раніш зустрічалися в Каракумах поміж піщаними горбами, але не такі великі, як ця, і не були осяяні сонцем, що саме сходило. Я довго не міг відірвати очей від цієї гігантської білої скатерті, злегка повитої рожевою тінню.

Один з козаків помітив, що я пильно дивлюся на білу рівнину, і сказав: «Не дивіться, ваше благородіє, осліпнете». Справді, я відчув легеньке тремтіння світла і, заплющивши очі, подався доганяти провідника, що виїхав далеко вперед. Отак я перебіг через усю сліпучу рівнину. На протилежному боці з високого горба я любувався невиданою картиною, будиши сам атомом цієї величезної картини. Через усю білу рівнину чорною смугою простягся наш транспорт, себто половина його, а друга половина, неначе хвіст чорної гадюки, викручувалася, перевалюючись через піщані горби. Дивна, страшна картина! Блискучий білий фон картини знову почав впливати на мої очі, і я зник серед піщаних горбів.

Надвечір багато людей прийшло до мене по лікарську допомогу: вони нічого, окрім сірого туману, не бачили. На очах у них не було жодної ознаки сліпоты, і я їм другого дня зав'язав очі волосяними чорними сітками. На тому справа й скінчилася.

Горби почали вирівнюватись, почали зустрічатися доволі широкі рівнини. Праворуч від шляху ми вже третій день бачимо сипю гору, і вона, здається, ніби відходить від нас.

В міру того, як вирівнювались піщані горби, ставала вужчою широка біла стрічка конячих та верблюдячих кістяків, що простяглася через Каракуми.

Ще перехід, і ми побачили на обрії, на півдні, ледве помітну синю поземну лінію. То було Аральське море. Сумний транспорт миттю оживився. Ніби відчув свіжість у повітрі, вірадний подих моря.

Другого дня ми вже купалися в Сари-чеганаку (затока Аральського моря). Ще один день просувалися ми берегами гнилих солоних озер тієї ж затоки і вийшли знову на рівнину, вкриту кущами саксаулу. Цей і дальший перехід, до озера Камишлибапа (затока Сир-Дар'ї), ми проходили вночі, тому що не було змоги пройти вдень. Спеки було в холодку сорок градусів, а в розпеченому піску за п'ять хвилин пеклося некруто яйце. Останній перехід ми пройшли вночі. Коли сходило сонце, ми вже близько підійшли до Раїмського укріплення. Вид на укріплення з степу ще сумніший, ніж на Кала-Іргиз. На рівній поземній лінії ледве виступає над валом довга, очеретом вкрита казарма. От і весь [Раїм?]. Назустріч нам вийшов майже весь гарнізон. Бліді, безрадісні, неначе в арештантів, обличчя. Мені стало страшно. «Чи не лютує у вас яка-небудь пошесть?» — спитав я одного офіцера. «Слава богу, все добре», — одповів він мені.

Під'їжджаючи до самого укріплення, ми побачили зелену широку смугу очерету; де-не-де з темної зелені виглядала срібляста Сир-Дар'я.

Отже, я на Раїмі.

Поміж двох широких озер виступає високий мис, на якому побудовано укріплення, що зветься Раїм, від *аби*, спорудженої тут сто літ тому над прахом батирия Раїма, — рештки цієї *аби* увійшли в межу укріплення.

Докладніше моє теперішнє місце пробування опишу в наступному аркушику.

А тепер молюся богові за ваше здоров'я, мої милі, мої незабутні хutoryяни, і прошу вас — не забувайте мене в сій безрадісній пустині.

Р. С. Степан Мартинович нехай докладно опише мені, як його школа й пасіка, а Карлові Йосиповичу просто кланюся, йому, я знаю, писати ніколи».

Років зо два після того, як одержали цього листа на хуторі, я з службового обов'язку мусив прожити кілька місяців у Золотоноші і в Переяславі. Під час перебування мого в Переяславі я мало не щодня одвідував хуторян, як давніх і близьких своїх приятелів, і, звичайно, завжди брав участь у майже публічному читанні «Раїмської мухи». Я кажу «майже публічному читанні», бо Никифор Федорович читав її усім, хто навідувався до нього на хутір. Цілу зиму слідкуючи за «Мухою», я помітив у ній якесь сумовите, монотонне бриніння; звичайно, хуторянам таке не спадало й на думку. Перші аркуші свої з стегу він ще якось по-жвавлював, наприклад, описуючи побут напівголих кочівників-киргизів, порівнюючи їх з біблійними євреями, а аксакалів * їх — з патріархом Авраамом. Іноді говорить він трохи про людей самого укріплення, порівнюючи їх з різноманітною юрбою, викинутою на безлюдний острів, а оселею гумористично порівнює з халупою, яка не захищає ні від сонця, ні від дощу, ані від холоду та породжує силу-силенну бліх і блощиць. А від скорпіонів і тарантулів розстеляють на долівці повсть, якої вони, на думку киргизів, страшенно бояться, бо від повсті тхне бараном, а баран, як відомо, ласує ними, як ми (не в осуд вам сказати) устрицями.

В одному з аркушів своїх описує Ватя (теж у гумористичному тоні) земляка свого, що був у описаній експедиції на Аральському морі і повернувся в укріплення з широченною бородою. Уральські козаки (не виключаючи й офіцерів) прийняли його за свого розстригу-попа, який постраждав за віру. Земляк той, бачте, був з нещасних, — то тільки й знає, що благословляє їх великим хрестом та збирає посильне подаянне натурою, себто спиртом. І ця комедія тривала до того часу, аж поки ротний командир не наказав зголити йому бороду. Без бороди, звісно, благословення і пожертви припинилися. Втім, Ватя пише, що це чоловік не дурний, що вони близько здружилися. Так близько, що коли б не балакучий і освічений земляк, то він міг би назватися найревнішим камедулом **. Цей щасливий земляк (а щасливим він називає його тому, що, незважаючи на його паскудне становище, теперішнє і майбутнє, — йому вже більш як п'ятдесят літ, — не чув від нього і в найщирішій розмові ані найменшого нарікання на долю свою, за що він його жартома

* Аксакали (*казахське*) — дослівно: білі бороди, тут у розумінні старійшини, найстаріші в роду.

** Камедул (*польське*) — монах.

й називає кантоністом*, себто сповитим замість пелюшки солдатською шинелею), пише він, подав йому такі важливі відомості про береги й острови Аральського моря, такі відомості геологічного змісту, що за них сам Мурчісон⁵¹ сказав би спасибі.

В останньому конверті був і друкований наказ по Окремому Оренбурзькому корпусу, де надруковано, що Зосим Сокирін з унтер-офіцерів у прапорщики підвищується за відзнаку, чому Ватя неабияк і радіє, і дивується, і сам себе питає: чим він міг відзначитись?

А найостаннішого листа, в якому Ватя тільки й писав, що в укріпленні лютує скорбут, а коні від сибірської язви десятками дохнуть, добрий Степан Мартинович читав Никифорові Федоровичу, що лежав уже на божій постелі. Другого дня над ним відправили маслосвятіє, а третього, о третій годині після півночі, він відіслав свою чесну душу в лоно Авраамове.

У духівниці своїй Никифор Федорович призначив душеприкажчиками мене й Степана Мартиновича, бо Карло Йосипович поїхав цієї зими у гості в свій Дорпат та там і зостався. Парасковії Тарасівні у своїй духівниці він затверджує владу матері тільки щодо Саватія, а про Зосима і словом не згадує. А ще заповідає, щоб похорон одправили у церкві Покрови, щоб історичний образ покрови пресвятої богородиці під час відправи стояв у головах коло його домовини, за що приносить він на церкву Покрови два пуда жовтого воску та пудовий, ярого воску, ставник перед образом покрови. А щоб тлінні останки його поховали небезпремінно на пасіці; і щоб над його могилою посадили липу в головах, а черешню в ногах; і щоб кам'яного хреста в Трахтемирові не замовляли, тому, каже, що камінь тільки зайвий тягар на домовині грішника, а щоб повісили на липі і на черешні образи святих Зосима і Саватія; і щоб щороку на покрову правили панахиду за його душу грішну і за душу праведного І. П. Котляревського, і щоб раз на рік годували щедро старцівську братію і всіх, хто захоче,— сто душ. Гусла ж і літопис Кюніського покласти в шафу з книжками, замкнути і ключ поштою переслати Саватієві. «А ще,— додає він,— хто зважиться, окрім мого Саватія, накласти святотатственну руку на цей мій неопіненний скарб, хай буде проклятий!» Марині заповідав до смерті її видавати

* Кантоністи — сини солдатів, які з дня народження прикріплялися до військового відомства і яких готували до військової служби в спеціальних нижчих військових школах, так званих школах кантоністів.

щороку десять карбованців сріблом, а Степанові Мартиновичу двадцять п'ять і двадцять п'ять колод бджіл одноразово.

Поховавши точно, як заповідав він, свого найкращого друга, я незабаром поїхав у Київ на місце служби, доручивши Степанові Мартиновичу писати мені щомісяця докладно про все, що діється на хуторі.

Щопершого числа я акуратно одержував листа від вельмиповажного мого товариша. Листи його, звичайно, не виблискували ані сліпучою блискавкою розуму й уяви, ні вчестістю, ні новим поглядом на речі, ані повими ідеями, ані навіть блискучим стилем, як, наприклад, вражають «Листи з-за кордону» законодавця російського слова⁵² чи задушевного щирого друга і помічника його «Листи з Фінляндії»⁵³. Ні, в листах мого товариша нічого цього не просвічувало. Зате в посланнях його нехитрих, неначе діамант у короні чеснот, палала його непорочна душа.

Читаючи його листи, я ніби сам перебував на хуторі і бачив найменші подробиці: бачив, приміром, як необережну Марину, що вільною годиною прийшла на пасіку, бджола укусила за ніс, і вона була така смішна, що навіть Парасковія Тарасівна усміхнулася.

Школу свою розпустивши на великдень, він уже не збирав її, щоб мати більше часу для догляду за пасіками і взагалі за господарством на хуторі. бо Парасковія Тарасівна зовсім від усього відмовилась і збиралася вже прийняти чин черниці, тільки не в Фролівському монастирі в Києві, а в Чигиринській богом береженій пустині. Вже була зовсім зібралася йти, і паспорт виправила, і торбв пошила, як раптом, наче з неба впав, з'явився на хуторі Зосим Никифорович. З'явився, і все пішло шкереберть. Спочатку він приховував свої мерзенні пристрасті, потім потроху почав їх виявляти, а потім завів у домі шинок і картярське збіговище, відсторонив від будь-якого втручання в справи господарства смиренного мого товариша і нарешті вигнав з дому найповажнішу лагідну бабусю Парасковію Тарасівну. Вона, бідолашна, знайшла притулок у жалісливого Степана Мартиновича і більш як три роки слухала шалені пісні п'яних картярів. Я хотів був вступитись за права законного спадкоємця, але вона мене благала не зачіпати Зосю,— а може ж, само все зрештою вийде на добре.

Минув ще й ще рік, а на добре не виходило. Нарешті я вирішив написати до Саватія листа, в якому радив йому: якщо він хоче внести спокій в останні дні своєї матері і зберегти хоч невелику частину своєї спадщини, то нехай візь-

ме, якщо можна, відставку, а не можна, то шестимісячну відпустку і — чим швидше, тим краще — приїздить на хутір.

Саватій так і зробив. Узяв відставку, бо строк служби, призначений за освіту урядом, кінчився, отже, він міг розпорядитися собою, як хотів. Приїхавши на хутір, він теж мусив спинитися в школі, тому що в дім соромно було увійти. Спершу звернувся він до брата ласкаво, але той докинув йому таке слівце, якого не знайдете в словнику будь-якого городничого. Тоді Саватій звернувся до людей, що мали владу, і, відповідно духівниці, його зробили господарем хутора і належного йому добра, а Зосим був з ганьбою вигнаний.

Обурилося твоє тихе, лагідне серце, коли ти підійшов з ключем у руках до заповітної шафи, що стерегла святиню, у ній бережену, прокляттям людини на божій постелі. Обурилося твоє благородне серце, коли ти доторкнувся до замка, вже зламаного. Обурилося твоє бідолашне серце, коли ти, розчинивши шафу, побачив заповітні гусла, на яких гримів натхненний, як Давид, Григорій Гречка і поважний благородний батько твій бентежив іноді тихими акордами лагідне серце своєї подруги і тихе, благородне серце свого єдиного друга Степана Мартиновича. Ти побачив, що вони розбиті, струни живі порвані, а прекрасний малюнок — пастушки, що ведуть танок, — заплямлений гарячим тютюновим попелом. А псалтир його священний, Геродот⁵⁴ його, сдина його радість — літопис Кониського — напівпошматований, бо ним закурювали люльки.

Побачивши все це, Саватій остовнів. Рясні сльози полилися по його мужніх сполотнілих щоках, і він тихо, ледве чутно вимовив: «Бог вам суддя! Вандали! Варвари!»

На третій день після цієї сцени одержав я в Києві розбиті гусла з листом і негайно віддав їх вправному майстрові. А коли вони були полагождені і струни натягнені, я запакував гусла в ящик, узяв відпустку на двадцять вісім днів і поїхав до Переяслава, себто на хутір. Я застав усіх ще в школі, але хату вже почистили, вибілили і на завтра запросили вже духовенство, себто соборного протоієрея з причетом і покровського отця Якова, теж із причетом, щоб посвятити оновлену оселю. Розпакували гусла, і де й узялася радість та веселощі! Саватій, легенько торкаючись струн, заспівав чудовим тенором своєї улюбленої пісні:

Чи я така уродилась,
Чи без долі охрестилась,

Чи такі куми брали,
Талан-долю одібрали

Степан Мартинович йому стиха підспівував, а Парасковія Тарасівна, сидючи в кутку, ридма плакала.

Другого дня, десь о десятій годині, прийшло духовенство з хрестами та корогами. Посвятивши будинок, обійшли хресним ходом навколо хутора й пасіки, співаючи псалми та стихарі. Сам протоієрей, черпнувши води з Альги і познаменувавши її животворящим хрестом, кропив спершу разом усіх біля себе, а потім кожного поодиноці. І по завершенні священнодійства, скинувши з себе ризи, благословив ястіє і питіє, сів до трапези, а за ним і інший чин духовний та світський.

Парасковія Тарасівна просто помоледіла. Вона згадала колишні свої релігійні бенкети і, як во время оно, обходила стіл кругом з пляшкою і чаркою, благаючи кожного гостя хоч покуштувати. Звісно, гості, за звичаєм, відмовлялись; один тільки ліберал, соборний стихарний паламар, не відмовлявся.

Коли ж трапеза наблизилась до кінця і нічого вже не подавали їстівного, окріч слив'янки, тоді духовенство, не виходячи з-за столу, підвелось і возгласило дружним хором:

Спаси уповавших на тя,
Мати незаходимого сонця.

Як закінчили гімн і пообідню подячну молитву, духовенство подякувало господарям і знову посідало на місця, вже не трапези ради, а для повчальної бесіди. Нижчий чин духовний, як ото: дяки, паламарі і клір, вийшли з світлиці і, погулявши трохи в саду, пішли на леваду. А там стояв тільки вчора вивершений ожеред сіна. От вони, за згодою всіх, розташувались у холодку і почили спом праведних всі до одного.

А в світлиці бесіда точилася майже до вечерні. Було говорено багато про речі, що торкаються громадського життя, а також про речі, що торкаються філософії та богослов'я. Особливо отець Никанор, молодий священник, богослов, говорив багато — і все з святого письма, і все по-римському, по-грецькому та по-єврейському, всіх письменників християнської старовини так і шкварив напам'ять. Старі, дивися його великому геніусу, тільки брадами білими похитували і багатозначно поглядали один на одного, ніби промовляючи: «Оце голова!» А Парасковія Тарасівна, слухаючи витію, просто плакала. Степан Мартинович, може більш за увесь собор розумів промовця, та не показував цього ні

єдиним рухом. Коли ж Парасковія Тарасівна заплакала, то він почав заспокоювати її, кажучи, що отець Никанор читає зовсім не жалісливе, а швидше сатиричне.

А отець протоієрей, щоб покласти край сій сльозоточивій трагедії, просив подати йому гусла. Гусла були подані, і він підвівся, розгладив руками білосніжну свою бороду, відгорнув широкі рукава своєї фіалкової рясн, поклав персти свої на струни і тихим старечим голосом заспівав:

О всепетая мати!

До нього приєднався собор духовенства, Саватій і навіть сам Степан Мартинович. Над усякі сподівання спів вийшов тихий і прекрасний. Як одспівали цей гімн, були проспівані ще різні канти духовного змісту. Дійшло, нарешті, і до пісень мирського, житейського змісту. Вже почали були хором:

Зажурилась попада
Своєю бідою.

Але отець протоієрей, передбачаючи близьку спокусу і недремні сили ворога людського, звелів сідати на брочки та рушати по домівках, що, на превеликий жаль Парасковії Тарасівни, і зробили.

А причет церковний вийшов з-під сіна уже смерком і, не заходячи на хутір, переліз через тин. А вийшовши на шлях, що вів до міста, за спільною згодою заспівав хором:

Жито, мати, жито, мати,
Жито, не полова.

Вечір був тихий, і Степан Мартинович, підійшовши до Альти, спинився й довго слухав пісню, що затихала вдалині, і не міг здогадатися, хто б це міг співати так сладкогласно.

Сповнивши священний обов'язок душеприкажчика, що його поклав на мене покійний друг мій, Никифор Федорович Сокира, я другого дня після описаного мною свята поїхав до Києва. Саватій Сокира мені дуже сподобався своїми правилами, поглядами на речі взагалі і на людину особливо, своїм молодечим чистим поглядом на все прекрасне у природі.

Коли він говорив про захід сонця або про схід місяця над сонним озером чи річкою, то я, слухаючи його, забував, що він медик, і тішився, що фізичні науки не погасили в його великосильній душі священної іскри божественної поезії.

Як прощалися, я не міг йому (бувши старшим) нічого кращого порадити, як іти за покликом власних почуттів

і переконань, і тільки заповідав йому писати до мене якнайчастіше.

Повернувшись у Київ, зняли ми з моєї нетичанки і бодню на трое відер білого, як цукор, липового меду.

— Це,— каже мій Ярема,— подарунок Степана Мартиновича. Вони самі поставили і твердо наказали, щоб не говорити вам ні слова.

— Ну, спасибі йому, що дав нам, старим, поласувати. Треба буде і йому що-небудь послати, га? Як ти гадаєш, Яремо?

— Авжеж, треба, ми з вами не скотина якась нечувствевна.

— Та що ж йому послати таке? Далєбі, не надумаю. Замовити хіба Сенчилову образ для його пасіки? Але ж образ у нього є добрий. Ага! Він якось говорив, що йому хотілося б прочитати Єфрема Сіріна. Добре. Візьми, Яремо, оці гроші й записку та піди в Лавру, спитай там отця типографа. Віддай йому все це, а від нього візьми велику книгу і принеси додому.

За кілька днів Степан Мартинович сидів на своїй пасіці і намагався знайти у Єфрема Сіріна, чого вийшла така протилежність між рідними братами, а прочитавши від палітурки до палітурки, він глибоко замислився. І, поміркувавши, написав листа до отця типографа, прохаючи його прислати йому Юстіна Філософа, на що й додає п'ять карбованців сріблом. А що Юстіна Філософа не знайшлося в киево-печерській книгарні, то Степан Мартинович зостався при своїй думці, що такі чуда творяться токмо з єдиної і всемогутньої волі божої, і що він і не припускає навіть ніже найменшого впливу людини на людину.

Замість Юстіна Філософа отець типограф прислав йому акафіст пресвятої богородиці Одігітрії* і «Київський патерик»**, з якого він узяв прекрасні, повчальні ідеї і вирішив до скону свого наслідувати святого, прекрасного юного отрока праведного князя Бориса⁵⁵.

За рік одержав я всього два листи від Саватія Сокиря, та й ті без ніякого внутрішнього змісту. Листи ці нагадали мені школяра, що пише листа до своїх батьків, як дич-

* Богородиця Одігітрія — назва ікони (Одігітрія — грецьке слово, означає — «та, що вказує шлях»).

** «Київський патерик» — збірка легенд про київських святих, так званий «Киево-Печерський патерик», складений у XIII столітті, багато разів перероблюваний і доповнюваний пізніше.

тує йому навчитель. Втім, він і сам відчував пустоту своїх листів і посилався на те, що матеріалів ще не набралось для великого листа, кажучи, що найнудніша і наймонотоніша історія — історія найщасливішого народу.

Зате акуратно, щомісяця постачав мені довгі послання предобрий Степан Мартинович. Усі події, що не мають нічого спільного з моїми хуторянами, він описував найдокладніше, присипляючи подробицями. Приміром: «Напередодні воздвиження чесного і животворящего хреста господнього у приятеля мого міщанина Карпа Зозулі кобила ожеребилась буланним лошатком. А в сусіди нашого тієї ж ночі воля вкראдено».

Що ж до самих хуторян, тут плодovitості його не було меж. Одне слово, він уявляв себе душеприкажчиком, а мене своїм товаришем.

В одному з своїх нелаконічних листів описує він появу Зосима на хуторі в якнайжалюгіднішому вигляді «Він постукав у двері моєї школи, коли я вже совершив молитви на сон грядущий і читав уже третій кондак акафіста пресвятої богородиці Одігітрії. Страх і трепет прийде на мя. «Хто там?» — вигукнув я гнівно. «Одчини, — каже, — Христа ради, Степане Мартиновичу».

Я чую, що зве мене на ім'я, узяв каганець, пішов і відчинив двері. Світ мені затьмарився у очах, коли на порозі школи побачив я ледве руб'ям прикритого блудного сина Зосю.

— Що, — каже, — не пізнав мене, дядьку? Бач, який я молодець!

— Очам своїм це йому віри! — кажу.

— Ну то обмацай гарненько і рукам повір.

— Не вірю! — промовив я знову.

— Я, — каже, — твій колишній учень, а тепер заслужений злодій, п'яниця і привілейований картяр — Зосим Сокирін. Ну, тепер знаєш?

— Знаю, — кажу я.

— А коли знаєш, то й балакати нема чого більше. Посилай по сивупле! * Розумієш? По горілку. Та пошукай, чи немає де цвілого книша від торішньої хавтури **.

— Горілки, — кажу, — немає, та й посилати нікого.

— Давай гроші, я сам піду.

Я дав йому на квартиру гроші, і він швидко зник. Дістав я з комори меду, хліба поставив на стіл і хотів був читати далі акафіст, але дух мій був збурений і помисли мої поть-

* Сивупле (перекруч. франц.) — будь ласка.

** Хавтури — попівські побори.

марені були раптовим видінням Довго ходив я по школі, як у лісі неісходимому, а Зосі все не було. Свічка перед образом догоріла, я другу засвітив, і та вже на половині. А Зосі все немає. «Господи,— думаю собі,— живий на небесах, серцевідче наш! Та чи ж не мана сатанинська з'явилася мені?» І, прочитавши «Да воскресне бог», я заспокоївся духом, прочитав знову акафіст пресвятої богоматері Одігітрії і перехрестив двері, вікна й комин, проказав тричі «Да воскресне бог» і ліг спати.

Другої ночі повторилось те ж саме видіння, третьої теж, і я все йому даю на квартиру горілки, і воно зникає. Я сповістив про це видіння Парасковію Тарасівну, і вона, бідолашна, виявила бажання пробути ніч у моєї школі, щоб побачити це видіння.

Увечері ми з Парасковією Тарасівною вийшли з хутора, ніби на прогулянку. Саватій Никифорович були в місті з обов'язку служби. Коли смеркло, ми прийшли в школу. Я засвітив свічку і, діставши «Пагерик», почав читати, заспокоєння ради, житіє прешодобного мученика Мойсея Угрина, що постраждав за цнотливість від однієї блудної боярині. І дочитав уже, як він, прекрасний юнак, серед інших бранців, коли ділили їх, припав на долю воеводиної вдови, лицем зіло красній, а серцем гаспиду подібній. Перша почувла стукіт у двері Парасковія Тарасівна, а потім уже я. Згорнувши книжку, я пішов відчиняти двері, а вона вийшла за мною захватися у снігах, щоб не було її видно. Та коли я відчинив двері з каганцем у руці і вона побачила обличчя свого Зосі, затьмарене розпустою, то скрикнула і впала додолу, знепритомнівши. А він рикнув на мене, аки лев лютий:

— А, падлюко, хриstopродавче, ти мене продати хотів! Кажі, хто тут, бо тут тобі й амінь! — І так здушив мені горло, що я ледве вимовив: — Твоя мати.

— А! Якщо сама вона, то це добре. Мені давно з нею побалакати хотілося. Де вона?

Я присвітив йому каганцем і показав на розпростерту долі Парасковію Тарасівну. Він, глянувши на неї, промовив: «Нічого, нехай відпочине, а ми з тобою побалакаємо. А чи виконав ти мій наказ? Сьогодні останній строк: грощі або молися богу», — каже до мене.

Саме в ту мить Парасковія Тарасівна застогнала. Я вийшов у сні, взяв її, бідолашну, на руки і, як дитину малу, поклав на своє суворе ложе. Трохи згодом вона опритомніла й проказала: «Зосю мій! Зосю мій! Сину мій єдиний!»

— Я тут, матінко, що скажете?

Вона подивилась на нього й залилася гіркими слізьми. Він довго мовчки дивився на її гіркі сльози і нарешті промовив:

— От що, матінко! Ні умлівання, ні сльози, ні молитви, ані навіть ваші прокляття не зможуть захитати мене. Це все вісенітниця, дурниця. Одне, скажу вам, що може вернути мене на путь праведну, — це гроші, і тільки гроші. Дайте грошей, і чим більше, тим краще. Та й справді, за що мене позбавлено спадщини? Певне, за вашою протекцією! Ось тепер і розщедрюся!

— Зосю мій! Сину мій єдиний! — промовила вона знову.

— Годі вже — «єдиний!» Я тобі такий самий син, як ти мені мати. Ану ж, ворущися, Степане Мартиновичу! Вона тобі потім віддасть!

Дістав я з бодпі все, що в мене було, і віддав йому в руки. Він узяв гроші, полічив їх і спитав: «Більше нема?»

— Нема, — кажу, — всі до єдиного пенязя.

— Дивись, брехати гріх. Ти сам мене вчив. Ну, на перший раз досить. Тепер марш на Підварки! Тепер я їм покажу, хто я такий. До побачення, матінко! Подбайте, щоб сплатити борг.

І, сказавши це, він вийшов з школи. Парасковія Тарасівна ще раз промовила: «Зосю мій! Сину мій єдиний!» — і впала на постелю аки мертва.

Покинувши її змлілу, я пішов на хутір сповістити Саватія Никифоровича про те, що сталося, і просити допомоги, але він, вернувшись з міста, ліг спати, того не знаючи, що матері дома немає: він думав, що вона теж спить. Коли я повернувся у школу, Парасковія Тарасівна уже сиділа на ліжку і тяжко плакала. Я не зміркував, що треба заспокоїти її в скорботі, а, засвітивши свічку перед образом, почав читати акафіст божої матері Одігітрії. Вона теж підвелась і, гірко плачучи, молилася. Після акафіста прочитав я ще канон тієї ж божої матері Одігітрії, а потім молитви на сон грядущий і, ставши навколішки, прочитав ще молитву «Господи, не лиши мене небесних твоїх благ». Після одпусту я мовчки вийшов з школи і коли повернувся, то вона вже спала сном праведниці на моєму старечому одрі. Я тихо розгорнув Єфрема Сіріна і, оберігаючи сон праведниці, сидів над книжкою до самого ранку.

Вранці пішли ми на хутір, і я розповів Саватієві Никифоровичу про все, що сталося вночі. І на розповідь мою він тільки заплакав.

Увечері того ж дня дістав він розпорядження від городничого провести, з обов'язку повітового лікаря, медичний

огляд понівеченого тіла, знайденого в пустці покртки N. на Підварках.

Прочитавши се розпорядження, він мовчки подивився на Парасковію Тарасівну, а та зайшлася сльозами і промовила: «Зосю мій, сину мій єдиний!»

Поміж інших дрібних подій на хуторі повідомив мене шановний мій товариш і про цю неабияку подію, але сам Саватій не писав мені про це ані слова, ба навіть про те, що він обіймає тепер посаду повітового лікаря в місті Переяславі.

Далеко, дуже далеко від моєї милої, моєї прекрасної, моєї бідної батьківщини я любив іноді, дивлячись на широкий безлюдний степ, полинути думкою на берег широкого Дніпра і сісти десь, хоча б у Трахтемирові, в холодку під розлогою вербою, дивитись на позолочену призахідним сонцем панораму, а на темному фоні цієї широкої панорами, мов алмази, горять переяславські храми божі, і один з них яскравіше за інші сяє своєю золотою головою. Це собор, що його спорудив Мазепа. І багато, багато усяких подій воскресає в пам'яті моїй, коли я уявляю собі оцю чарівну панораму.

Та найчастіше я плекаю старечу уяву картинами золотоголового, садами повитого і тополями увінчаного Києва. І після ясного, непорочного захоплення, нав'язаного спогляданням краси твоєї нев'янущої, впаде на моє посиротіле старе серце журба, і я лину у віки давноминулі і бачу його, сивоголового, поважного, смиренного старця; з писаною великою книгою в руках, він проповідує здивованим дикунам своїм і кровожерним, корисливим поклонникам Одіна*. Який ти прекрасний був у цій ризі смирення і любовудрія, святий мій і незабутній старче!

І ми зрозуміли твої смиренні глаголи і тебе, як старого і непотрібного вчителя, не вигнали й не забули. А одягли тебе, немов Гориню-богатиря, у броню міцну. Спершу зробили суворим твоє лагідне серце усобицями, кровозмішаннями і братовбивствами, зробили з тебе справжнього варяга і потім уже наділи броню й поставили сторожити поневолене плем'я і зайдами знеславлену, самим богом заповідану тобі святиню.

Хто, відвідуючи Києво-Печерську лавру, не спочивав

* Одін — за міфологією скандинавських народів, верховний бог.

на друкарському ганку, про того можна сказати, що був у Києві і не бачив київської дзвіниці.

Мені здається, що ніде ніякий зовнішній вид не довершить так щирої молитви, як вид з друкарського ганку.

Я довго, а може, й ніколи не забуду цього знаменитого ганку.

Одного разу, давно колись, вислухавши ранню службу в Лаврі, вийшов я, своїм звичаєм, на друкарський ганок. Ранок був тихий, ясний, а перед очима уся Чернігівська губернія і частина Полтавської. Я хоч був тоді не меланхолік, але перед такою величною картиною мимоволі віддався меланхолії. І тільки почав був порівнювати лінії і тони пейзажу з могутніми акордами Гайдна, як почув стиха вимовлене слово: «Мамо!.. Мені, мамо, завжди здається, що я на цьому ганку ніби слухаю далі службу божу». Я оглянувся мимоволі. (Гріх переривати нескромним поглядом такий чудовий настрій людської душі. Та я согрівив, бо мова ця вразила мене паче всякої музики). Це була молода дівчина, струнка, із смаком і скромно одягнена, але далеко не красуня. А та, кого вона називала «мамо» — була жінка висока на зріст, суха, смаглява і колись сліпуча красуня. Вона була в чорному вовняному капоті чи в довгій блузі, оперезана ремінним поясом із срібною застібкою. На голові був, замість звичайного жіночого капелюшка, білий широкий, без будь-яких прикрас, чепчик. Я, не знаю чому, не запропонував їм лавку, а вони, теж не знаю чому, якусь хвилину мовчки подивились на пейзаж і пішли. Я теж підвівся і пішов за ними. Вони пройшли лаврським двором, тихо розмовляючи між собою, і вийшли в святу браму Миколи Святоші, і я за ними. Вони вийшли з фортеці, і я за ними. Вони пішли в напрямку «Зеленого трактира», і я за ними. Вони увійшли в браму трактира, і я тут тільки отямився і спитав себе самого, що ж я роблю. І, не знайшовши відповіді, я ввійшов у трактир і почав розбирати ієрогліфи, написані крейдою на чорній дошці. Після тривалого розбирання таємних знаків я розгадав нарешті тайну, що такий і такий номер зайняла така й така вихованка. І хоч я й тепер не можу похвалитися знанням тактики в галузі залицяння, а тоді й поготів. Добравши змісту в хитрому зображенні, я, й сам не знаю як, опинився в загальній їдальні і замовив там собі теж не знаю чого, а з слугою заговорив теж про щось таке, що трапилося колись. А після всього цього я зайшов тут-таки, на Московській вулиці, до мого знайомого художника Ш[евченка], який недавно приїхав з Петербурга. Поговорив з ним про мистецтво взагалі, про живопис зосібна, і, думаючи піти в Лавру, я пішов у сад

(тут, видно, справа приречення долі). Походжаю я собі великою алеєю сам-сімісінький (було це в будень) та й сяду часом, щоб полюбуватися старим Києвом, освітленим вечірнім сонцем. Тільки дивлюся, з-за липи, з бічної алеї, виходять мої ранкові незнайомки. Тут я підвівся, ввічливо вклонився і запропонував відпочити трохи на лавці, вибачаючись, що вранці цього не зробив на друкарському ганку. Вони мовчки сіли. І сестра-жалібниця (таж я тоді думав) спитала мене:

— Ви, мабуть, живописець?

Я відповів: «Еге».

— І малюєте краєвиди Києва?

Я відповів: «Еге».

По довгій паузі вона спитала:

— Ви давно вже в Києві?

Я відповів: «Давно!»

— Намалюйте мені оцей краєвид, яким ми зараз любумось, і пришліть у «Зелений трактир» в номер N. N.

Малюнок акварельний був у мене давно початий. Я його старанно докінчив і на першому плані поміж липами намалював моїх незнайомок, і себе теж намалював, на лаві в поетичній позі, у солом'яному брилі.

Другого дня вранці я сидів з закінченим малюнком на друкарському ганку і дожидав моїх незнайомок, ніби вони мені звелили самому принести малюнок не в «Зелений трактир», а на друкарський ганок. Не встиг я помріяти гарненько, як незнайомки мої появилися.

— А! Ви вже тут? — мало не скрикнула старша.

— Тут,— відповів я.

— Давно?

— Давно,— відповів я.

— Та й папка з вами. Ви, мабуть, малювали?

— Ні, не малював! — І дістав з папки малюнок, який вона замовила вчора. Вона довго мовчки дивилася на малюнок і на мене, потім узяла мою руку, міцно потисла і сказала: «Дякую вам. І будьмо знайомими, добрими приятелями, а якщо можна — то й друзями. А це, здається, можливо!» — додала вона, дивлячись на свою молоду подругу.

— Сядьмо, спочиньмо трохи,— сказала вона, і ми всі трое посідали. Помовчавши якийсь час, вона заговорила до мене:

— А знаєте, Глафіра у мене виграла сьогодні заклад. Ми з нею вчора сперечалися. Я переконувала її, що ви ідіот, а вона доводила протилежне!

— Дякую вам,— сказав я молодшій, а старшій мовив: —

Нема за що дякувати,— після чого ми всі розреготались і зійшли з друкарського ганку.

Другу осінь прожив я в них у селі і вже називав їх своїми рідними сестрами. А наприкінці осені старшу назвав уже мамою, а меншу нареченою. Я був зовсім щасливий. Навесні вони приїхали в Київ, та ба! мене вже там не було. Я далеко вже був тієї весни і згадував про свою радість, що тільки промайнула, як про казковий чарівний сон.

От чому так люблю мені згадувати про друкарський ганок.

Багато літ і зим пролинуло після цієї події над мою самотньою, вже посивілою головою. Я знову в Києві і знову одвідую завітний ганок. І тепер, напередодні свята першої пречистої, після ранньої служби божої, вийшов я на друкарський ганок і, любуючись пейзажем, згадав те щасливе швидкоплинне щастя і ніби слухав голос янгола, що вимовляв слово «мамо». Я так віддався спогадам, що мені ніби й справді причулося це дитяче миле слово, і так виразно, що я оглянувся. І уявіть моє здивування: з коридора на ганок виходила Парасковія Тарасівна, а за нею, як журавель, виступав друг мій і сотовариш Степан Мартинович, але таким франтом, що якби не ріденька біла борідка, то я подумав би, що він просто женитись приїхав у Київ. Сертук на ньому довгий, з гранатового дорогого сукна, капелюх чорний, пуховий, з широкими крисами, чоботи, правда, домашні, але старанно начищені, а патериця просто архієрейська, з срібною головою. Франт, та й годі!

Після того як привіталися й поцілувалися, я посадовив їх на лавку і спитав, чи давно вони в Києві.

— Уже третій день,— відповів Степан Мартинович,— і привезли вам листа від Саватія Никифоровича, та не можемо знайти Рейтарську вулицю, вона десь на старому Києві, а ми ще там не були. Сьогодні думаємо йти на акафіст Варвари-великомучениці, а завтра, як господь дасть, запричастимося святих тайн Христових тут, у Лаврі. І тоді вже думали шукати Рейтарську вулицю. А господь дав так, що й шукати її не треба: ви самі нам її покажете. Листа я вам і зараз віддав би, та він у мене в шкатулі на квартирі. А квартира наша тут, на Печерському, у домі міщанки Сиволапихи.

Я, слухаючи цей монолог, дивився на Парасковію Тарасівну. Вона сиділа, заплющивши очі, і здавалася мені ще не заснулою страдницею. На лагідному її обличчі позначилося так багато сердечного горя, що я не міг дивитися на неї і звернувся з новим запитанням до Степана Мартиновича:

— Ну, що доброго у вас на хуторі діється?

— Хвала богу милосердому, усе добре і нічого лихого не сталося. Незабаром гадаємо повінчати молодих. Та про це вам сам Саватій Някифорович докладно пише.

— Куди ж ви збираєтесь тепер іти?

— А ми думаємо, якщо господь благословить, поклонитися святим угодникам печерським. Тільки тепер тісно, то ми заждемо, поки благочестиві прочани повиходять з печер, і тоді думаємо просити отця-ключаря, щоб повів нас сам або послав з нами когось із братії.

Я був знайомий з отцем Досифесом, настоятелем шпитального монастиря, і пішов до нього та попрохав зробити нам велику послугу і просити кого треба, щоб нам дозволили відвідати печери не разом з численними прочанами. Прохання моє було задоволене, і з нами послали за провідника поважного старця отця Йоакима.

Поклонившись святим угодникам печерським, ми пішли на квартиру. Взявши листа, я покинув своїх приятелів і пішов додому, та, за звичкою, зайшов у сад, сів на своїй улюбленій лаві і, розпечатавши листа, читав ось що:

«Безцінний друже батька мого і мій заступниче і покровителю!

Простіть мене великодушно за моє довге мовчання, хоч ніщо не може виправдати мою ледачу натуру. Та й те правда, що писати листа без змісту — те ж саме, що лити з пус-того в порожнє. Правда, траплялися матеріали для щирого дружнього листа, але матеріали такого роду, що не підіймалося перо повідомляти їх кому б там не було. А тепер сумні тяжкі хмари ховаються за гори і на обрії показується осяйна Аврора, провісниця мого світлого, спокійного щастя. Простіше сказати, я одружуюся. Наречена моя живе тепер з своєю матір'ю у школі доброго мого майбутнього весільного батька Степана Мартиновича, і дожидає вашого благословення. Приїздіть, мій добродійнику, і благословіть її, сироту, на велику дорогу нового усміхненого життя! У неї, як і в мене, батька немає, тільки мати зосталася. І ми, за згодою матерів наших, вирішили, щоб її поблагословили ви, а мене — мій єдиний, благородний мій друг і навчитель Степан Мартинович. Приїздіть хоч тільки глянути на мою прекрасну наречену.

З обов'язку повітового медика я тепер часто виїжджаю, а хутір наш передаю в руки Степана Мартиновича і, здається, незабаром зовсім його передам.

Одного разу з службових обов'язків я їду польовою дорогою. Болото було; найнята конячка ледве ногами переступала; смеркало, дощик накрапав — одне слово, перспектива

була безрадісна. Візник мій, теж не бачачи в майбутньому нічого радісного, запропонував мені підночувати. «Та де ж,— кажу йому,— серед шляху, чи що?»

— Крий боже, серед шляху! Нехай ляхи, татари почувуть у таку непогодь серед шляху. А ми звернемо. Он бачите лісок?

— Бачу,— кажу я.

— Отже в тім ліску єсть хутір пані Калитихи. От вона нас і впустить почувать.

— Добре,— кажу я,— звертай з шляху!

— Стривайте, отут буде шляшок.

Проїхавши з півверстви, я побачив ледве помітний шляшок, що вів до згаданого хутора. Ми поїхали цим ледве помітним шляшком і незабаром опинились у лісі. Візник мій почав насвистувати якоїсь журливої пісні, а я замислився собі бог знає про що.

— Сей ліс зоветься, пане, Липин ріг,— мовив візник,— а за що його так зовуть, то бог його знає. Брешуть старі люди, що тут жив колись давно розбійник Лапа і що великі скарби поховав тут у озерах. І старі люди говорять, що як висохнуть ті болота та озера, то можна буде мішками золото носити. Бог його знає, коли то те буде. А он і хутір.

Справді, між деревами показався вогник, і незабаром ми під'їхали до зачинених воріт. Собаки нас зустріли страшеним гавкотом, потім ми почули жіночий досить грубий голос: «Хто тут?» — «Благословіть, матушко, переночувать на вашім хуторі»,— одповів мій візник. «Боже благослови, тільки самі вже одчиняйте ворота, бо мої наймити вечеряють, їм ніколи, а я не в силі». Візник мій зліз з воза, відчинив ворота, втягнув мене з возом і своєю конячкою на подвір'я та й знову зачинив ворота. І, звертаючись до господині, сказав: «Добровечір, матушко!» — «Добровечір, добрий чоловіче! Відкіля бог несе?» — «А от везу панка з Глим'язова. Та бачите, яка непогодь». Я теж підійшов до господині і сказав по-російському: «Дозвольте, якщо можна, переночувати у вас».

— Будьте ласкаві, ми дуже раді,— відповіла вона мені теж по-російському, та з ледве помітним українським акцентом: — Прошу ласкаво до кімнати. »

Я зійшов на ганок. На порозі мене зустріла дівчина з свічкою в руці, по-селянському одягнена, але охайно і навіть вишукано. Одступаючи назад у кімнату, вона сказала чисто по-російському: «Прошу покорно!» — з чого я й зрозумів, що це не служниця.

Увійшовши в кімнату, ми спинились одне проти одного

і простояли, поки не ввійшла в кімнату господиня хутора і не сказала:

— Наталочко, чого ж ти не просиш гостя сідати? Стоїть собі з свічкою, як паламар. Рекомендую вам, це полтавська інститутка! Прошу ласкаво, сідайте! І бог їх знає, чого вони їх вчать у тому інституті! Ну вже по господарству я в свої і не питаю, та хоч би людину чужу вміла привітати. А то стоїть собі!

Потім звернулася вона до дівчини, сказала їй щось пошепки, і та вийшла в другу кімнату. Господиня пішла слідом за нею, сказавши: «Вибачайте!» Я тим часом почав оглядати кімнату. Кімната була як для хутора досить велика і невідповідно низька, але чиста й охайна; меблі старовинні і різностильні; на стіні висів у чорній дерев'яній рамі портрет Богдана Хмельницького, а на круглому столі, поряд з якимось в'язанням, лежала книжка «Отечественных записок»⁵⁶, розгорнута на «Давіді Копперфільді»⁵⁷. В цей час увійшла господиня. Я тільки тепер звернув на неї належну увагу. Це була жінка висока на зріст, повна, але вміру, з лицем ще доволі молодим і лагідним. Одягнена вона була на манір багатой міщанки або статечної попаді. А якби в неї на голові замість хустки був кораблик, то я подумав би, що це явилась передо мною з того світу якась сотничиха або полковниця.

— Що це ви,— сказала вона, об'яснивши свічку,— цікавитесь, що читає моя Наталочка? Та вона в мене, слава богу, дуже охоча до читання. Ще й мене на старості літ привчила, то воно тепер мені й нудно сидіти без читання. Думаю на той рік виписати ще й «Современник»⁵⁸, а то однієї книжки на місяць для нас мало, ми її напам'ять вивчаємо.

Незбаром подали чай, себто самовар. А слідом за самоваром увійшла й Наталочка, одягнена вже як панночка.

— Не втерпіла-таки...— промовила мати, усміхнувшись, і потім додала: — Наливай же чаю, Наталочко! Я її, бачте, привчаю потроху до господарства,— сказала вона, звертаючись до мене.

— І дуже добре робите,— відповів я.— Та тільки нащо вони вбрання змінили? Їм наше народне вбрання до лиця.

— Мені вона сама більш подобається в простій одежі, та от же поговорить ви з нею.

Наталочка червоніла, червоніла і нарешті зашарілася, як вишня, і вибігла з кімнати.

— Ах ти безсережна! — промовила їй мати вслід і взялася сама розливати чай.

Незнайомки мої належали до тих небагатьох людей, з якими зближаєшся при першій зустрічі. За три години я з

ними добре познайомився і в усіх дрібницях довідався про їх домашній побут, нахили, звички, прибутки й видатки і навіть про частину їх біографії.

Олена Петрівна Калита, удова небагатого дідича нашого повіту, виховувалася теж в інституті, але хутір, як вона каже, перевиховав її по-своєму. «А коли Наталочка родилася в нас, то ми з покійним моїм Яковом того ж дня вирішили щороку відкладати з наших небагатих прибутків маленьку суму власне на виховання Наталочки. От і виховали,— додала вона жартома,— а вона не вміє й чаю налити».

По вечері я з ними попрощався, щоб завтра вдосвіта рушити в дорогу.

І справді, вдосвіта я покинув хутір. Мене провели за ворота табун індиків і табун гусей; окрім них, ніхто ще на хуторі не ворухився. Коненята відпочили, візник мій повеселішав і, ще не сідаючи на воза, насвистував якоїсь пісні.

Виїхавши за ворота, він повернув праворуч, а мені здавалося, що треба взяти ліворуч. Але тому що вчора вночі приїхали на хутір, то я й не міг напевне сказати, котра дорога наша. А тому й вирішив звіритися на досвідченість візника, кажучи сам собі: «Він мене завіз на хутір, він і вивезе». Попустивши віжки, балакучий візник після панегірика господині хутора та її дочці почав мені описувати її багатство:

— Оце все, що тільки оком скинеш лісу, все її. А ліс-то, ліс миленний: дуб, наголо дуб, хоч би тобі одна погана осика. Та що тут ліс? А другі добра, а степи, а озера, а стави та млини! Та що й казати! Сказано — пані, так пані і єсть. А ще я вам скажу...— Тут коні спинилися. Візник, захопившись розповіддю, не роздивившись круг себе, гукнув на коні, вони смикнули — і задня вісь одскочила, а я випав з воза. Тоді він гукнув: «Прууу, скажені! — і, поглянувши кругом, промовив: — От тобі й на... Дивися, проклятий пень де став: якраз посеред шляху. Я ще вчора думав, що ми в цім диявольськім лісі де-небудь та зачепимось. Воно так і сталось».

— Що ж ми тепер будемо робити? — спитав я.

— А бог його знає, що тут робити! — І, поміркувавши, додав: — Ех, головко бідна, сокири нема, а то б повалив дуба — от тобі й вісь. Вернемося на хутір, там чи не дамо якої ради.

Я зрадів, сам не знаю чому, цій добрій ідеї і, звичайно, одразу ж виявив згоду. І поки візник клав колесо на воза, я поволі пішов поміж деревами до хутора.

Сонце вже протидало золотими смугами гущавину лісу, коли я підійшов до хутірського живоплоту. Тут я спинив-

ся, щоб подумати, з якого боку я покинув шлях. В цю хвилину резілявся якомсь дивно по лісі прекрасний дівочий голос. У мене серце завмерло, і я, наче остовпілий, стояв і довго не міг вслухатися в мелодію. Голос до мене наближався, я вже почав розбирати слова пісні:

Ой ти, козаче, ти зелений барвіночку!
Хто ж тобі постеле в полі білу постіленьку?

Голос дедалі слабшав і, нарешті, зовсім затих. Я, виволзившись од чарів лісової музи, пішов понід огорожею і незабаром опинився на хуторі. Перше, що впало мені в око, це була Наталочка, яка саме виходила з садової хвіртки. Вона мені здалася справжньою богинею квітів: уся голова в квітах, між волоссям, замість перлів, буси з білих черешень. Якби вона була одягнена панночкою, ефект був би не повний, але до вбрання селянки так підходили ці величезні квіти й черешневі буси, що барвистішого, гармонійнішого і прекраснішого я зроду нічого не бачив. Вона, якусь хвилину постоявши, зникла за хвірткою, а на ганку з'явилася мати, одягнена як і вчора. Побачивши мене, вона голосно засміялась і промовила:

— Що, далеко заїхали?

Я привітав її з добрим ранком і зійшов на ганок.

— Мабуть, з нами не скоро покінчите? — говорила вона, сміючись. — Прощу ласкаво, — додала вона, показуючи на лавку. Я сів. — Наталочко! — крикнула вона. — Скажи Одарці, нехай самовар винесе сюди на ганок! Я з нею так звикла до своєї простої мови, що часом і про гостей забуваю.

— Я сам дуже люблю нашу мову, особливо наші чудові пісні!

Слідом за Одаркою, що несла самовар, опутивши голову, скромно виступала Наталочка, що вся зашарілася.

— Чуєш, Наталочко, вони теж люблять наші пісні! А вже вона в мене то й коли спить, здається, співає. І, чи повірите, ні одного романсу не знає. Як вернулася з Полтави, співала була іноді якийсь «Чорний цвіт», а тепер і той забула.

Я не уважно слухав і любувався Наталочкою, і мені майже прикро було, що вона знову вирядилась панночкою.

— Ах я божевільна! — вигукнула раптом господиня. — А ти, Наталочко, і не нагадаєш! Та сьогодні ж субота. А ми в суботу збиралися їхати до Переяслава. Одарко! — Служниця з'явилася на порозі, сказавши стиха: «Чого?»

— Скажи Корнієві, щоб він бричку лагодив і коні го-дував, і, пообідавши, рушимо в дорогу.

— Добре,— сказала Одарка і зникла.

— От як добре, що я вчасно згадала. Якщо ви не поспішаєте, то обідайте з нами та будете нам за кавалера до самого міста.

— Навіть і в місті, якщо ви побажаєте.

До обіду я гуляв з Наталочкою в саду і коло хутора, оглядали і критикували їх затишний пречудовий хутір. Показувала вона мені в саду і власне господарство, себто квітник. Правда, в ньому не було нічого особливо рідкісного, зате було чисто, як не буває і в голландського квітникаря. Я з насолодою дивився на її немудрий квітник.

— Я мамі,— говорила вона самовдоволено,— я мамі щоранку з травня і до жовтня приношу букет квітів. А барвінок у нас зеленіє до пізньої осені. А навесні він ще під снігом зеленіти починає. Я страшенно люблю барвінок.

— Справді, барвінок дуже добра зелень. А чи маєте ви плющ?

— Ні, не маємо.

— То я обіцяю вам кілька корінців.

— Дякую вам.

Я тільки вголос обіцяв їй плющ, а в думці обіцяв багато всяких квітів і навіть виписати з Риги квіткового насіння, та, не знаю чому, мені не хотілося сказати їй про це.

По обіді, не довго збираючись, ми сіли на бричку, а Одарку посадили на мого реставрованого воза і рушили в дорогу. Надвечір ми були вже в Переяславі, і мені не легко було умовити моїх нових знайомих, щоб побували у нас на хуторі. Нарешті вони згодились. Вони прогостювали у нас два дні і так здружилися з моєю матір'ю, що розлучилися плачучи. Матінка була дуже рада своїм приятелям і протягом цих двох днів була б зовсім щасливою, коли б не свіжа згадка про покійного Зосю, яка не дає їй спокою ні вдень ні вночі.

Взаємні наші відвідини тривали мало не рік і кінчилися тим, що я вже другий місяць у ролі жениха і дуже щасливий. Отож, приїздіть, благословіть моє щастя. А щоб не відкладати на колись, то зберіться на швидку руку і приїздіть разом з матінкою і моїм весільним батьком і другом Степаном Мартиновичем. Приїздіть, незабутній мій, щирий друже. Є багато такого, про що не пишу вам власне тому, щоб здивувати вас прекрасною несподіванкою. До побачення. Ваш шанобливий син і щирий друг *С. Сокира*».

Збиратися старому парубкові в подорож нескладно. Ярема мій усе влаштував, а мені тільки залишалося влізти в нетичанку, і ми в дорозі.

Слідом за мною приїхала на хутір і Парасковія Тарасівна з своїм чичероне Степаном Мартиновичем. До весілля підготували все, що треба, і ми першої ж неділі поїхали до утрени, потім до обідні у церкву Покрови і після обідні окрутили, з божим благословенням, наших молодих і справили бенкет на всю переяславську палестину, одне слово такий, що Степан Мартинович, незважаючи на свої літа і сан, ні навіть на свій образ, пішов танцювати журавля.

Після весілля я прожив ще тижнів зо два у школі Степана Мартиновича і був свідком повного щастя своїх названих дітей.

Парасковія Тарасівна цілком щиро тішилася моєю радістю, тільки іноді, дивлячись на молоду, прекрасну дружину свого Саватія, пошепки крізь сльози промовляла: «Зосю мій! Зосю мій! Сину мій єдиний!»

20 липня [1855]

¹ *«Письмовник» славнозвісного Курганова*...— популярний у XVIII ст. збірник правил усної і письмової російської мови, віршів, оповідань і т. д., що його склав російський просвітитель і педагог Курганов Микола Гаврилович.

² *Зороастр (Заратуштра)* — «пророк» і реформатор давньоіранської релігії.

³ *«Ключ до таємниць природи» Еккартсгаузена* — містичний твір німецького автора Карла Еккартсгаузена (1752—1803).

⁴ *Єгоров Олексій Єгорович (1776—1851)* — художник-академік, чудовий педагог.

⁵ *Гребінка Євген Павлович (1812—1848)* — український письменник, близький знайомий Шевченка.

⁶ *Казка про Єруслава Лазаревича* — популярна лубочна російська казка.

⁷ *О. Дюма* — Дюма-батько Александр (1802—1870), французький письменник, автор популярних романів «Три мушкетери», «Граф Монте-Крісто» та ін.

⁸ *Тарасова ніч* — ніч розгрому військ польської шляхти гетьмана Конецпольського 22 травня 1630 р. повстанцями — селянами Придніпров'я на чолі з гетьманом Тарасом Федоровичем.

⁹ *Рюїсдаль Якоб (1628—1682)* — голландський художник-пейзажист.

¹⁰ *Імператор Петро III* — царював у Росії в 1761—1762 рр., походженням був німець із Голштінії.

¹¹ *Іван Леванда (1734—1814)* — церковний оратор.

¹² *Великий Запорозький Луг* — низовина лівобережжя Дніпра, нижче порогів, вкрита озерами та чагарниками; тут запорожці рибалили і полювали.

¹³ *Генерал Текелій* — російський генерал, під проводом якого військо Катерини II захопило в 1775 р. Запорозьку Січ.

¹⁴ *Бортнянський Дмитро Степанович (1751—1825)* — український і російський композитор.

¹⁵ *А яких чудових пісень...* — Далі перелічуються сентиментальні пісні, що були в моді на початку XIX ст.

¹⁶ *Прокопович Петро Іванович* (1775—1850) — організатор першої в Росії школи бджільництва.

¹⁷ *Біронів брат*.— Німець Карл Бірон за царювання Анії Іоаннівни (1730—1740) був генералом російської армії, який відзначався своєю жорстокістю.

¹⁸ *«Український вестник»* — журнал, що видавався в 1816—1819 рр. у Харкові.

¹⁹ *Гулак-Артемівський Петро Петрович* (1790—1865) — український поет, відомий також переробками од римського поета Горация («Гараськові оди», «До Пархова» I і II).

²⁰ *Князь Шатовський* — Шаховський Олександр Олександрович (1777—1846), російський письменник-драматург, автор п'єси «Козак-віршувальник», у якій дійові особи говорять ламаюю українською мовою.

²¹ *На спомин про здобуття Азова...*— В 1696 р. російське військо, до складу якого входили і українські частини, здобуло у турків Азов.

²² *Матвеев Андрій Матвійович* (1701—1739) — російський художник.

²³ *Батурин, який він зруйнував...*— В 1708 р. російське військо здобуло і зруйнувало м Батурин, столицю Мазепи.

²⁴ *Коцебу Август-Фрідріх* (1761—1819) — німецький реакційний письменник-драматург.

²⁵ *«Життя коротке, а наука вічна»* — дещо змінені слова Гіпнократа «Ars longa, vita brevis» — «Мистецтво вічне, а життя коротке». (Лат.).

²⁶ *Лівій Тит* — давньоримський історик (59 р. до н.е.— 17 р. н.е.), автор великої праці про історію Риму.

²⁷ *Знаменитий п'яниця К. Радзівілл*.— Шевченко має на увазі князя Карла-Станіслава Радзівілла (1734—1790), одного з литовсько-польських магнатів.

²⁸ *Козак-вельможа Троцинський* — Троцинський Дмитро Прокопович (1754—1829), поміщик, російський державний діяч.

²⁹ *«Малоросійська Сафо»* — оповідання О. О. Шаховського, головною дійовою особою якого в легендарна складальниця пісень Маруся Чурай.

³⁰ *Великий граматик наш М. І. Греч* (1787—1867) — російський реакційний журналіст і письменник, «Великим» Шевченко називав Греча іронічно.

³¹ *Козак Климовський* — Климовський (Климов) Семен, український поет кінця XVII — першої половини XVIII ст. Найпопулярніша його пісня «Іхав козак за Дунай». Саме його і зображує Шаховської в опері-водевілі «Козак-віршувальник».

³² *Мажанді Франсуа* (1783—1855) — французький учений-фізіолог.

³³ *«Останній день Помпеї»* — картина К. П. Брюллова, яка змальовує загибель міста Помпеї (біля Неаполя) під час виверження вулкана Везувія в 79 р. н. е. (див. прим. 25 до повісті «Художник»).

³⁴ *«Тінь Наполеона на острові Св. Єлени»* — лубочна картина.

³⁵ *«Библиотека для чтения»* — журнал консервативного напрямку; видавався в 1834—1865 рр.

³⁶ *«Ніклас — Ведмежа Лапа»* — напівлубочний роман російського письменника Р. М. Зотова (1795—1871) «Ніклас — Ведмежа Лапа, отаман контрабандистів, або Деякі риси з життя Фрідріха II».

³⁷ *«Повість про капітана Копейкіна»* — вставне оповідання в кінці першої частини «Мертвих душ» Гоголя.

³⁸ *Тальйоні Марія* (1804—1884) — італійська балерина, що на-

прикінці 30-х років з великим успіхом гастролювала в Петербурзі.

³⁹ *Марцинкевич* — власник «увеселительного заведення» в Петербурзі з залом для танців.

⁴⁰ *«Еда» Баратинського* — поема відомого російського поета Є. А. Баратинського (1800—1844), що, подібно до «Катерини», поеми Шевченка, і «Сердешної Оксани» Квітки-Основ'яненка, малює сумну долю дівчини, спокушеної, а потім покинутої гусаром.

⁴¹ *Липинський Кароль* (1790—1861) — польський скрипаль, композитор і збирач народних пісень.

⁴² *Мартин Пушкар* — полковник полтавський, один із сподвижників Богдана Хмельницького.

⁴³ *У Време Сіріна. Або ж у Юстина Філософа* — церковні письменники, перший — IV, другий — II ст. н. е.

⁴⁴ *Татищева фортеця* — фортеця, під якою зазнало поразки військо Пугачова в 1774 р.

⁴⁵ Брюллов Олександр Павлович (1798—1877) — російський художник і архітектор, брат Карла Брюллова.

⁴⁶ *«Полтавська муза»* — очевидно, назва рукописного сатиричного журналу І. П. Котляревського.

⁴⁷ *«Петро Іванович Вижиґін»* — правильно «Іван Вижиґін» — роман російського реакційного письменника XIX ст. Ф. Булгаріна.

⁴⁸ *«Чотири сторони світу»* — правильно «Три сторони світу» — роман, який написали видатний російський письменник XIX ст. М. О. Некрасов і А. Я. Панаєва, письменниця, що виступала під псевдонімом Н. Станицький.

⁴⁹ *Флакман Джон* (1755—1826) — англійський скульптор і художник, ілюстратор «Іліади» й «Одіссеї» Гомера. *«Титан»* — назва однієї з його картин.

⁵⁰ *«Содом і Гоморра» Мартена* — ілюстрація до біблії англійського художника XIX ст. Джона Мартена.

⁵¹ *Мурчісон* — англійський геолог Родерік Мурчісон (1792—1871), автор великої праці з геології європейської частини Росії.

⁵² *«Листи з-за кордону» законодавця російського слова...»* — «Листи російського мандрівника» М. М. Карамзіна (1766—1826).

⁵³ *«Листи з Фінляндії»* — твір російського поета К. М. Батюшкова (1787—1855).

⁵⁴ *Геродот* — грецький історик V ст. до н. е.

⁵⁵ *«Юний отрок праведного князя Бориса»* — очевидно, Мойсей Угріш, про непохитну цнотливість якого розповідає легенда «Патрика».

⁵⁶ *«Отечественные записки»* — російський літературний і громадсько-політичний журнал, що виходив у 1839—1884 рр.

⁵⁷ *«Давід Копперфілд»* — роман видатного англійського письменника-реаліста Чарлза Дікенса (1812—1870).

⁵⁸ *«Современник»* — російський літературний і громадсько-політичний журнал, заснований в 1836 р. О. С. Пушкіним.